

Ethiek en economie

Een grensoverschrijdende inleiding

Bart Wernaart

Eerste druk

Noordhoff Uitgevers

Ethiek en economie

Een grensoverschrijdende inleiding

Bart Wernaart

Eerste druk

Noordhoff Uitgevers Groningen/Houten

Ontwerp omslag: G2K Groningen/Amsterdam

Omslagillustratie: iStock

Hoofdstukopeningsfoto's: Corbis

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die desondanks onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich aanbevolen.

0 / 15

© 2015 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-01-86517-7

ISBN 978-90-01-86516-0

NUR 737

Woord vooraf

Ethiek in het bedrijfsleven is vrijwel dagelijks in het nieuws. We lezen vaak over de verantwoordelijkheid van bedrijven en de professionals die daarin werkzaam zijn. Meestal overigens wanneer deze verantwoordelijkheid niet genomen wordt zoals men dat verwacht. Ethiek in het bedrijfsleven is totaal geen nieuw onderwerp en wordt al besproken sinds er bedrijven bestaan. Toch lijkt het erop dat het thema de laatste decennia extra in de belangstelling staat. Met maatschappelijke veranderingen op het gebied van technologie, globalisering, de werking van onze economie en ons moreel besef is dat ook niet verwonderlijk. Het is ook te merken aan de hoeveelheid handboeken en lesmethoden die geschreven worden: er is inmiddels een grote variatie aan boeken en artikelen die zaken als bedrijfsethiek, maatschappelijk verantwoord ondernemen of ethisch handelen in het bedrijfsleven bespreken.

Toch heb ik dit boek geschreven. Als docent in het hbo merkte ik namelijk dat er geen boek was over ethiek in het (internationale) bedrijfsleven dat de lading dekte van mijn colleges. Er zijn boeken die een prima inleiding geven in ethiek, maar dat vooral beperken tot ethische stromingen die bedoeld zijn voor het handelen van het individu. Dat is niet altijd handig voor studenten die een carrière nastreven in het internationale bedrijfsleven: het individu is daarin immers voor een groot deel afhankelijk van de koers die het bedrijf waarvoor hij werkt vaart, en hij moet in het professionele handelen vaak rekening houden met de grillen van de (wereld)economie. Daarnaast is er een groot aantal boeken dat zich richt op de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven. Daarin wordt doorgaans de triple bottom line als uitgangspunt gebruikt (het lekker bekkende 'People, Planet, Profit'). Echter, het viel me op dat een groot deel van deze werken verzandt in het geven van praktijkvoorbeelden zonder daarin een verdieping in theorie en methoden aan te brengen. Ook wordt in dergelijke werken lang niet altijd stilgestaan bij ethische stromingen die al eeuwen bestaan, terwijl deze juist ontzettend veel inzicht en oplossingen kunnen bieden wanneer ze toegepast worden op het bedrijfsleven. Bovendien hebben veel boeken in de sector een morele toon die mijn studenten doorgaans niet als prettig ervaren. Vragen als 'maak jij je ook niet eens druk om...' of 'wat is nu jouw verantwoordelijkheid?' hebben een sterk paternalistische lading, terwijl ik mijn studenten volwassen genoeg acht zelf deze vragen te stellen op hun eigen manier.

Ten slotte wordt in lang niet alle boeken over ethiek in het bedrijfsleven over grenzen heen gekeken. De wereldeconomie functioneert op een bepaalde manier, waardoor grootse ethische kwesties ontstaan. Veel bedrijven en individuen hebben daar bewust of onbewust mee te maken.

Ik vind het daarom belangrijk dat ethiek op verschillende niveaus besproken wordt: op het niveau van het individu, het bedrijf en de hele wereld. Ik hecht er waarde aan dat dit op een dusdanige manier gebeurt dat er ruimte

is voor verschillende, tegengestelde opvattingen. Zodoende kan een student pas echt een kritische afweging maken in de omgang met een ethisch dilemma. Bovendien vind ik het belangrijk dat een boek, hoe praktijkgericht ook, kan steunen op een solide methodologische en theoretische basis. In dit boek probeer ik dat allemaal te doen samengaan.

Hoewel schrijven een eenzame bezigheid is, heb ik het geluk dat diverse mensen mee hebben gekeken met het schrijfproces. Op de eerste plek mijn studenten. Ieder college opnieuw helpen ze me inzicht te geven door kritische vragen te stellen en hun (soms briljante) mening te geven over lastige vraagstukken. Dit houdt me scherp en het voelt geweldig om dit werk te kunnen doen. Zonder hen was dit boek er nooit gekomen. Daarnaast heb ik hele lieve collega's, die erg betrokken zijn bij mijn schrijverschap. Een woord van dank is op zijn plek voor Therese van Oosterhout en Robert Gielissen, die een aantal hoofdstukken hebben meegelezen en zodoende waardevol commentaar hebben geleverd op de eerdere versies. Ook wil ik Antony Murphy, mijn teamleider, bedanken die me in niet mis te verstane bewoordingen heeft gesommeerd mijn droom achterna te jagen en zo veel mogelijk te schrijven nadat ik gepromoveerd was.

Bij Noordhoff Uitgevers wil ik graag Marieke Gierveld en Trijnniet Oomkens bedanken voor hun vertrouwen, enthousiasme en bijzonder bruikbare feedback op mijn werk.

Op een meer persoonlijk vlak wil ik mijn ouders en beide broers bedanken voor hun permanent aanwezige steun en interesse in mijn carrière. Ten slotte een speciaal woord van dank voor mijn lieve vrouw, Sylvia, die ook geregeld over mijn schouder meelas en altijd een rots in de branding voor me is. Het voorbeeld uit de *Grazia* kwam van haar.

Bart Wernaart

Dommelen (Valkenswaard), februari 2015

Inhoud

Inleiding 8

DEEL 1

Ethiek en het individu 11

1 Wat is ethiek? 13

- 1.1 Ethisch handelen? 13
 - 1.2 Ethiek als wetenschap 15
 - 1.3 De moraal 15
 - 1.4 Structureel analyseren 22
 - 1.5 Structureel evalueren 25
 - 1.6 Ethiek in relatie tot andere disciplines 26
- [Samenvatting 39](#)
[Literatuur 41](#)

2 Verantwoordelijkheid 43

- 2.1 Het begrip verantwoordelijkheid 43
 - 2.2 Verantwoordelijkheid kunnen nemen 44
 - 2.3 Verantwoordelijkheid nemen ten aanzien van wie in welke situatie? 53
- [Samenvatting 58](#)
[Literatuur 60](#)

3 Ethische stromingen 63

- 3.1 Normatieve ethische stromingen 63
 - 3.2 Ethiek voor de persoon 64
 - 3.3 Ethiek vanuit de persoon 77
 - 3.4 Ethische stromingen toegepast 85
- [Samenvatting 88](#)
[Literatuur 90](#)

4 Een ethisch beslissingsmodel 93

- 4.1 Een ethisch dilemma 93
 - 4.2 Stap 1: Morele vraagstelling 94
 - 4.3 Stap 2: Morele betrokkenen 95
 - 4.4 Stap 3: Alternatieven 99
 - 4.5 Stap 4: Een weloverwogen conclusie 101
- [Samenvatting 103](#)
[Literatuur 104](#)

DEEL 2

Bedrijf en ethiek 107

5 De ontwikkeling van ethiek in het bedrijfsleven 109

- 5.1 De industriële revolutie 109
- 5.2 Huidige trends in de samenleving 113
- 5.3 De triple bottom line 120
 - Samenvatting 126
 - Literatuur 128

6 Sociale waarden 131

- 6.1 De industriële revolutie en sociale waarden van werknemers 131
- 6.2 Rechten van werknemers in ontwikkelde landen 135
- 6.3 Uitdagingen in ontwikkelde landen 143
- 6.4 Uitdagingen in ontwikkelingslanden 164
- 6.5 Corruptie 168
- 6.6 Sociale waarden van consumenten 174
 - Samenvatting 182
 - Literatuur 184

7 Ecologische waarden 189

- 7.1 The tragedy of the commons 189
- 7.2 Van een lineaire naar een circulaire economie 204
 - Samenvatting 213
 - Literatuur 215

8 Economische waarden 219

- 8.1 Wat zijn economische waarden? 219
- 8.2 De betekenis van het begrip winst 222
- 8.3 De morele verantwoordelijkheid om winst te maken 236
 - Samenvatting 242
 - Literatuur 244

9 Accountability 247

- 9.1 Transparantie en rekenschap 247
- 9.2 The business of business is business 249
- 9.3 Vrijwillige accountability 262
- 9.4 Verplichte accountability 265
- 9.5 Collectieve zelfregulering 267
 - Samenvatting 280
 - Literatuur 282

DEEL 3

Ethische kwesties in een geglobaliseerde internationale samenleving 287

10 Culturele diversiteit 289

- 10.1 Cultuur 289
- 10.2 Culturele verschillen op diverse niveaus 294

- 10.3 Culturele verschillen en het bedrijfsleven 295
- 10.4 Culturele verschillen tussen landen 298
 - Samenvatting 308
 - Literatuur 309
- 11 Globalisering: werkt het systeem? 313**
 - 11.1 Waarom globalisering een goede ontwikkeling is 313
 - 11.2 Waarom globalisering een slechte ontwikkeling is 323
 - Samenvatting 338
 - Literatuur 340

DEEL 4

Tegenstellingen 343

- 12 Ethiek op drie niveaus 345**
 - 12.1 Een verschil in ethisch besef 345
 - 12.2 Ethiek en het individu vs ethiek in bedrijven en overheden 346
 - 12.3 Normen en waarden van individuen en bedrijven vs internationale normen en waarden 351
 - 12.4 Ethische stromingen toegepast op de Nestlé-zaak 356
 - Samenvatting 360
 - Literatuur 361

Over de auteur 362

Register 363

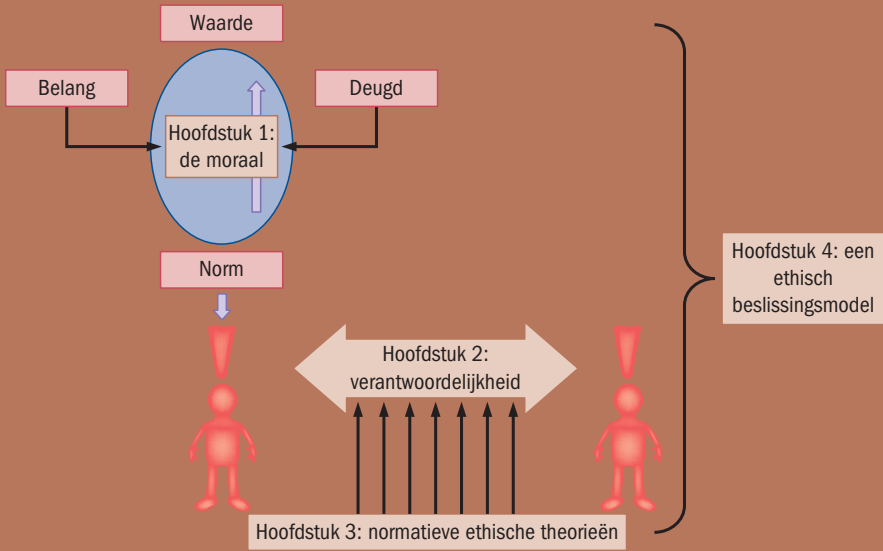
Inleiding

Dit boek is opgebouwd uit vier delen waarin ethiek op verschillende niveaus besproken wordt. In deel één bespreken we ethiek op het niveau van het individu. Daarna wordt in deel twee ingegaan op ethiek op het niveau van het bedrijfsleven. Vervolgens wordt in deel drie ethiek in een geglobaliseerde internationale samenleving verkend. Ten slotte worden in deel vier de tegenstellingen tussen de verschillende niveaus waarin we ethiek bespreken uitgelicht.

In ieder hoofdstuk worden ethische thema's die relevant zijn per niveau methodologisch en theoretisch onderbouwd en worden uiteenlopende opvattingen over deze thema's tegenover elkaar gezet. Aan het eind van ieder hoofdstuk vind je een puntsgewijze samenvatting waarin de belangrijkste begrippen nog eens op een rij gezet zijn.

Op de website **www.ethiekeneconomie.noordhoff.nl** staan oefenvragen die je kunnen helpen in de voorbereiding op een tentamen, een assessment of het schrijven van een essay. Deze vragen worden op drie verschillende manieren gesteld. Er zijn ten eerste open vragen waarin je uitgenodigd wordt een kort vraagstuk op te lossen aan de hand van de bestudeerde lesstof. Hiermee kun je toetsen of je in staat bent de bestudeerde theorie toe te passen. Daarnaast is er per hoofdstuk een essayvraag waarin je gevraagd wordt om een kort essay te schrijven over een gerelateerd onderwerp. Met deze vraag kun je toetsen of je in staat bent te reflecteren op ethische kwesties en door middel van structurele evaluatie een oordeel te vormen. Tot slot zijn er meerkeuzevragen waarbij je kunt toetsen of je voldoende parate kennis van het betreffende hoofdstuk hebt.

Een boek wordt altijd in een bepaalde tijdgeest geschreven. Na publicatie vinden er ongetwijfeld gebeurtenissen plaats die ervoor zorgen dat er hier en daar een update gewenst is. Om niet te hoeven wachten tot een volgende druk zal de auteur geregeld via de website updates plaatsen die gerelateerd zijn aan het boek. Voor docenten is extra oefenmateriaal met uitwerkingen beschikbaar op de daartoe bestemde docentenpagina.

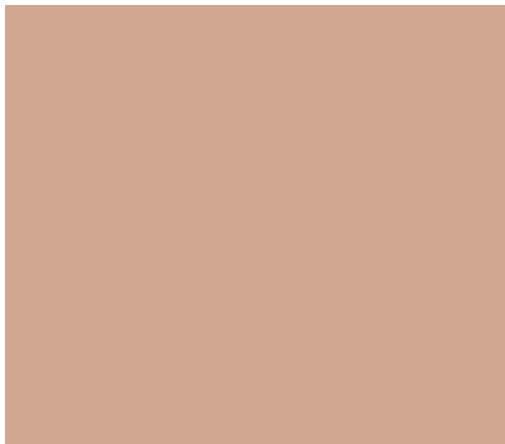

DEEL 1

Ethiek en het individu

- 1 Wat is ethiek? 13
- 2 Verantwoordelijkheid 43
- 3 Ethische stromingen 63
- 4 Een ethisch beslissingsmodel 93

In het eerste deel van dit boek onderzoeken we de relatie tussen ethiek en het individu. We gaan kijken op welke manier het individu zich verhoudt tot ethische vraagstukken. Daarvoor zullen we in hoofdstuk 1 eerst ingaan op wat ethiek eigenlijk is, waarbij we zullen zien dat de moraal een belangrijke plaats inneemt in de ethiek. Ieder individu heeft een bepaalde moraal. Deze kan echter botsen met een andere moraal. Wanneer er sprake is van een conflicterende moraal speelt het vraagstuk verantwoordelijkheid op. In het tweede hoofdstuk bespreken we daarom de factoren die van invloed zijn op het kunnen en willen nemen van verantwoordelijkheid in bepaalde situaties. Door de jaren heen zijn er verschillende ethische stromingen ontstaan die een duidelijk standpunt innemen over hoe men met verantwoordelijkheid moet omgaan. Deze stromingen worden uiteengezet in hoofdstuk 3. Ten slotte wordt in het laatste hoofdstuk van dit deel een beslissingsmodel beschreven waarmee je ethische vraagstukken kan benaderen. In dat model wordt gebruikgemaakt van de elementen die zijn besproken in de eerste drie hoofdstukken.

1

Wat is ethiek?

- 1.1 **Ethisch handelen?**
- 1.2 **Ethiek als wetenschap**
- 1.3 **De moraal**
- 1.4 **Structureel analyseren**
- 1.5 **Structureel evalueren**
- 1.6 **Ethiek in relatie tot andere disciplines**

Ethiek is een woord dat men veelvuldig gebruikt, maar dat tegelijkertijd lastig is om volledig te doorgronden. In het economische beroepenveld is ethisch handelen al decennia lang een belangrijk thema. Maar wat is ethisch handelen nu precies? In dit hoofdstuk proberen we daar een helder antwoord op te geven. Dat doen we door eerst te kijken naar wat ethiek als wetenschap doet, namelijk het structureel analyseren en evalueren van de moraal. Vervolgens gaan we nader in op wat de moraal eigenlijk is, en wat er voor nodig is om moreel juist te handelen. Daarna bespreken we een methode waarmee we de moraal kunnen analyseren en evalueren. Ten slotte bespreken we wetenschappelijke invalshoeken die nauw verwant zijn aan ethiek en gaan we in op de overeenkomsten en verschillen tussen deze andere disciplines en ethiek.

1.1 Ethisch handelen?

We beginnen deze paragraaf met een voorbeeld.

Komt een vrouw bij de dokter

In het boek (en later ook de film) *Komt een vrouw bij de dokter*, geschreven door Kluun, staat een succesvol en knap stel centraal: Stijn en Carmen (Kluun, 2003). Helaas wordt bij Carmen een ongeneselijke vorm

van kanker vastgesteld en zit ze aan bed gekluisterd. Stijn kan hier lastig mee omgaan en zoekt zijn toevlucht in diverse verdovende middelen, en vooral ook in andere vrouwen. Hij gaat geregeld vreemd, bij voorkeur

met een zekere Roos, om de wereld van kanker te ontvluchten. Echter, tegelijkertijd probeert hij er te zijn voor zijn vrouw en gaat hij mee naar alle ziekenhuisbezoeken, therapieën en zorgt hij voor haar zo veel als mogelijk. Iedere keer weer lijkt hij te moeten kiezen uit twee werelden. Enerzijds trouw zijn aan zijn zieke vrouw en als gevolg daarvan een kluizenaarsbestaan leiden. Ander-

zijds is er zijn behoefte aan ontlasting en afreageren om zijn emoties een plek te kunnen geven. Hoewel doorgaans vreemdgaan terwijl je vrouw ernstig ziek is als iets slechts zal worden ervaren, weet het boek de situatie dusdanig genuanceerd weer te geven, dat de lezer ook sympathie krijgt voor het handelen van Stijn, wat soms wellicht best confronterend is.

Het voorbeeld ‘Komt een vrouw bij de dokter’ kan leiden tot discussies en stof tot nadenken geven. Men zal, gezien de complexiteit van de situatie, uiteenlopende standpunten innemen over wat met name Stijn zou moeten doen, of juist niet zou moeten doen. Je kan verschillende ethische vragen stellen bij de casus, in uiteenlopende gradaties van complexiteit. Men zou bijvoorbeeld de volgende vraag centraal kunnen stellen:

- ‘Is het ethisch juist om vreemd te gaan terwijl je vrouw ernstig ziek is?’

Echter, deze vraag is misschien wat onhandig gesteld. Het leidt namelijk tot een onrealistische versimpeling van de situatie. Men kan tenslotte alleen met ‘ja’ of ‘nee’ antwoorden. Aangezien een meerderheid van de bevolking vreemdgaan als iets onethisch zou bestempelen – laat staan wanneer je vrouw ernstig ziek is – zou deze vraag tot een weinig diepgaande discussie leiden. De reden dat het boek bij veel mensen een wat ongemakkelijk gevoel geeft, is dat het zo geschreven is dat men zich eigenlijk vrij goed kan verplaatsen in bepaalde worstelingen en afwegingen van Stijn. Men zal in een vaste relatie vast wel eens fantaseren over een ander. Tegelijkertijd is het ook een feit dat men in een vaste relatie de angst heeft om elkaar kwijt te raken. In het boek wordt Stijn tussen beide denkbeelden heen en weer geslingerd. Vervolgens is het zo dat wanneer je zelf helemaal gezond bent terwijl je partner aan bed gekluisterd is, het lastig zal zijn je energie kwijt te kunnen. Zeker in de monotone omgeving van een ziekbed, waar alles zwaarbeladen en droevig is. Je bent in de kracht van je leven en je weet zeker dat je partner dood gaat. Je weet alleen niet wanneer en een ziekbed kan erg lang duren. Het is voor velen een ongemakkelijke gedachte jezelf te verplaatsen in de situatie van de partner die niet ziek is: diegene is ook een soort slachtoffer van de ziekte, maar dit wordt veelal overschaduwd door de (uiteraard) veel ingrijpender gevolgen voor de zieke zelf. In deze context is dus een veel relevantere vraag:

- ‘Wat is de ethisch juiste balans tussen enerzijds het naleven van een levensstijl passend bij een gezond persoon, en anderzijds het aanpassen van deze levensstijl aan je zieke partner?’

Of, misschien wel op de grens van wat men bespreekbaar wil maken:

- ‘In hoeverre mag je tijdens de resterende dagen van je zieke partner je leven voortzetten en (opnieuw) opbouwen?’

Beide vragen zijn niet simpelweg met ‘ja’ dan wel ‘nee’ te beantwoorden. Hoewel ze misschien niet direct goed te beantwoord zijn, leiden ze wel tot meer diepgang en leidt het antwoord op deze vraag tot een beter te hantieren oplossing in de situatie. Het zou Stijn en Carmen wellicht een beter beeld kunnen geven van wat in deze situatie voor hen het juiste is om te

doen. Stel dat Stijn en Carmen daadwerkelijk hebben bestaan, dan zou het ze wellicht een stuk verder hebben gebracht door deze vragen grondig met elkaar te bespreken.

1.2 Ethiek als wetenschap

Als we naar de situatie uit 'Komt een vrouw bij de dokter' kijken, zien we dat het belangrijk is om op een zorgvuldige manier af te wegen wat het juiste is om te doen. Dat is precies waar ethiek over gaat. In vakliteratuur zijn talloze definities van ethiek te vinden die variëren in lengte, diepgang en inhoud. Deze definities hebben echter enkele uitgangspunten gemeen die algemeen aanvaard worden als basisbeginselen van ethische wetenschap. Deze uitgangspunten zijn in dit boek met de volgende definitie samengevat:

Ethiek is de wetenschap die zich bezighoudt met het structureel analyseren en evalueren van de moraal.

Deze definitie kunnen we onderverdelen in vier elementen die nadere toelichting nodig hebben: moraal, structuur, analyseren en evalueren.

Op de eerste plek houdt ethiek zich dus bezig met de vraag wat goed en fout is. Het overkoepelende begrip van wat het juiste is, wordt ook wel 'de moraal' genoemd. Iedere persoon, organisatie, land of volk heeft zo zijn eigen idee van wat juist is, en dus haar/zijn eigen moraal.

Moraal

Op de tweede plaats biedt ethiek als wetenschap een weloverwogen structuur aan het vraagstuk wat goed of fout is. Een discussie over het boek *Komt een vrouw bij de dokter* zal, zeker gezien de gevoelige inhoud, in veel gevallen zeker niet uitblinken in gestructureerdheid. Ethiek als wetenschap kan juist structuur bieden in een ethische discussie, en in het nemen van een beslissing in een ethisch dilemma. Deze structuur wordt gezocht in twee wetenschappelijke benaderingen: analyseren en evalueren.

Structuur

In geval van analyseren is de onderzoeker neutraal in de bevindingen, maar probeert zij/hij voornamelijk in kaart te brengen wat de ethische opvatting is van een individu of groep, en waarom. In de casus 'Komt een vrouw bij de dokter' kan het bijvoorbeeld interessant zijn gedetailleerd in kaart te brengen wat een collega of studiegenoot zou antwoorden op een van de ethische vragen. Nog interessanter is om te herleiden waarom zij/hij dat vindt. Jijzelf als onderzoeker neemt daarin echter geen standpunt in. Dat doe je (eventueel) door middel van evalueren, waarin je op basis van de zorgvuldig in kaart gebrachte gegevens zelf een standpunt inneemt en desgewenst toepast in je dagelijks handelen of beroepspraktijk. Met andere woorden: analyseren heeft tot doel kennis te vergaren, en evalueren heeft tot doel om een weloverwogen beslissing te nemen.

Analyseren

Evalueren

1.3 De moraal

De moraal is het overkoepelende begrip waarmee men aanduidt wat iemands perceptie is van het juiste.

De moraal kun je bekijken op het niveau van het individu, maar ook op het niveau van georganiseerde verbanden, zoals een bedrijf, een land of zelfs groepen landen. Een veelvoorkomende term in het bedrijfsleven is

Bedrijfsmoraal

bedrijfsmoraal, waarin men veelal de algemene visie op ethiek bedoelt, of anders gesteld: hoe men verwacht dat men zich binnen het bedrijf gedraagt. Uit de gedragscode van Shell blijkt bijvoorbeeld dat het bedrijf bepaalde verwachtingen heeft van haar werknemers ten aanzien van ethiek: *'Shell aims to do no harm to people and to protect the environment. You should treat others fairly and with respect. Shell is an inclusive company. Discrimination and harassment are unacceptable'* (www.shell.com, 2014).

Uit deze omschrijving van (een deel van) de bedrijfsmoraal van Shell kun je nadere werkregels opmaken en principes waar je jezelf aan dient te houden. Die werkregels bevatten concrete regels (normen) en achterliggende principes (waarden). Om deze werkregels goed te kunnen naleven zul je daarnaast dienen te beschikken over karaktereigenschappen (deugden) en benodigdheden (belang) die dat mogelijk maken.

1.3.1 Normen

De perceptie van wat juist is (de moraal) wordt gevormd door iemands normen en waarden. Deze twee woorden worden in het dagelijks taalgebruik vaak in één zinsnede gebruikt en komen niet vaak los van elkaar voor. Toch kan het van belang zijn het onderscheid tussen deze begrippen goed te doorgronden. Kort gedefinieerd kan het verband tussen normen en waarden als volgt beschreven worden:

Een norm is de manier waarop men een (of meerdere) waarde(n) wil realiseren.

Een veelvoorkomende norm is bijvoorbeeld het aloude concept: 'dames gaan voor'. Een echte gentleman in gezelschap van een dame laat de vrouw voorgaan wanneer hij samen met haar door een deur moet. Dat doet hij als uiting van respect voor de dame in kwestie. In deze situatie dient de norm 'dames gaan voor' ter realisatie van de waarde 'respect'. Een norm is daarmee dus een regel die men kan herkennen aan iemands gedrag waarbij deze regel wordt opgevolgd.

Dat gedrag kan zeer individueel bepaald zijn of juist zeer collectief gedeeld. Wanneer iemand spontaan een bos bloemen koopt voor zijn partner als uiting van haar/zijn liefde, dan is dat een individuele norm. De norm is dan 'koop een bos bloemen voor iemand waar je van houdt', ter realisatie van de waarde 'liefde'. Het is in dat geval niet zo dat een hele samenleving, of een subcultuur binnen die samenleving, verwacht dat iemand bloemen koopt en dat een schending van die norm als onethisch ervaren zou worden. Sterker nog, de ontvanger van de bloemen zal ongetwijfeld aangenaam verrast zijn omdat het een onverwachte geste is. Het naleven van deze norm is dus onderhevig aan de keuze die het individu op dat moment maakt.

Individuele norm**Collectieve normen**

Andere normen zijn daarentegen juist collectieve normen, en de naleving daarvan wordt door een (sub)cultuur verwacht, waarbij afwijking van de norm als onethisch ervaren wordt. Een algemeen gedeelde norm met een welhaast mondiale reikwijdte zal zijn: 'wanneer een oud persoon binnenkomt, bied je deze een zitplaats aan'. De achterliggende waarde is dan 'respect'. Zo zijn er meer normen die verondersteld worden een globale strekking te hebben. Dergelijke normen zijn universele normen. Denk aan 'men mag niemand vermoorden', of 'iedereen heeft recht op onderwijs'.

Universele normen

Collectieve normen zijn veelal cultureel bepaald, en daardoor soms uiteenlopend of zelfs tegengesteld. In Noord-Europese en Amerikaanse landen wordt het hand in hand lopen van twee mannen veelal als een openlijke uiting van homoseksualiteit gezien. In sommige islamitische, Aziatische en Afrikaanse landen is dit echter een uiting van een niet-seksuele vorm van vriendschap. In een aantal Afrikaanse landen is het zelfs een teken dat twee mensen in een goed gesprek verwickeld zijn en daarin niet gestoord willen worden. In het eerste geval dient het hand in hand lopen dus ter realisatie van de waarde 'liefde', terwijl het in het tweede geval een uiting is ter realisatie van de waarde 'vriendschap'. In het derde geval geeft het ook uiting aan de waarde 'privacy'. Op kleinere schaal kun je zien dat ook bepaalde subculturen veel normen hebben. Zo hebben studentenverenigingen vaak een eigen 'mores', wat een verwijzing is naar het Griekse woord waar het begrip moraal vandaan komt. Dit is het geheel van regels en gebruiken waar men zich aan dient te houden binnen deze vereniging omdat men vindt dat dit het juiste is om te doen in die specifieke context. Een voorbeeld daarvan kan zijn dat wanneer een lid van een bepaalde sociëteit een introducé meeneemt, dit lid de volle verantwoordelijkheid (in financieel en niet-financieel opzicht) draagt voor deze introducé. Dat betekent dus dat wanneer deze introducé haar/zijn barrekening niet betaalt of met iemand op de vuist gaat, het verenigingslid hiervoor verantwoordelijk gehouden wordt. De norm is 'je bent verantwoordelijk voor je introducé', met als achterliggende waarde 'veiligheid' of 'verantwoordelijkheid'. Op een nog kleinere schaal, die van een gezin of vriendengroep, kunnen ook bepaalde normen gelden. Denk aan de norm 'vader zit altijd in de grote leren stoel'. Hoewel de waarde hierachter voor de rest van het gezin wellicht onduidelijk is, zal het iets te maken hebben met 'respect', of misschien wel 'stabieleit' (vader houdt van een vast patroon).

Soms vinden normen die cultureel bepaald zijn haar oorsprong in religie, en zijn dus religieuze normen. Een voorbeeld daarvan is de norm 'je mag niet eten en drinken wanneer de zon schijnt gedurende een vastgestelde periode'. Deze norm wordt in de meeste religies wel op de een of andere manier nageleefd, zoals je kunt zien in het voorbeeld 'Vasten in verschillende religies'. Iedere religie voor zich zal een net wat andere invalshoek hanteren ten aanzien van deze norm. Het algemene achterliggende doel is doorgaans om dichter bij God te komen door te vasten en door te bidden. Uitgedrukt in een waarde zou men dit 'bezinning' of 'reflectie' kunnen noemen, hoewel in deze context ook wel 'boetedoening', 'verzoening' of 'vergeving' een doel kunnen zijn.

Religieuze
normen

Vasten in verschillende religies

De vastgestelde periode waarin niet gegeten en gedronken wordt, heet in het islamitische geloof 'de ramadan' en vindt plaats tijdens de negende maand van de islamitische jaarkalender. In het christelijk geloof noemt men dit 'vasten', dat altijd veertig dagen duurt en begint op Aswoensdag (na carnaval) en eindigt met Pasen. Aanhangers van het bahaïgeloof vasten in de laatste

maand van de Babi-kalender, die bestaat uit negentien maanden van negentien dagen. Joden vasten op bepaalde vastgestelde feestdagen (traditioneel gezien zijn dat er zes), waaronder Jom Kipoer. Hindoes hebben, afhankelijk van de exacte invulling van het geloof, soms bepaalde dagen in de week waarop ze vasten.

Geschreven normen

Een norm kan ook georganiseerd of zelfs verplicht zijn om na te leven. De norm 'voor een rood stoplicht moet je stoppen' dient ter realisatie van de waarde 'veiligheid' en is in de meeste landen vastgelegd in de wet. Bij overtreding van die norm kan zelfs een sanctie in de vorm van bijvoorbeeld een boete volgen. Vaak is er sprake van geschreven normen in de vorm van juridische regels (bijvoorbeeld de constitutie, de wet, beleidsnormen en jurisprudentie) en is er een duidelijke overlap met het vakgebied recht. Daarnaast kunnen normen buiten een juridisch kader gecodificeerd worden. Voorbeelden hiervan zijn de statuten van een vereniging of bedrijf, spelregels van een sport, huisregels van een gebouw of een gedragscode in het bedrijfsleven.

Kort gezegd kan men dus in het spectrum van normen individuele normen onderscheiden van collectieve normen. De strekking van collectieve normen varieert van een bijna mondiale reikwijdte tot een klein subcultuur. Collectieve normen zijn veelal cultureel of religieus bepaald. Sommige van deze normen zijn opgeschreven ter naleving.

Het is echter zinnig kritisch te blijven ten aanzien van de relatie tussen de norm en de waarde door voortdurend te blijven controleren of het naleven van de norm wel leidt tot het realiseren van de beoogde waarde. Een simpel voorbeeld: zoals gezegd dient de norm 'dames gaan voor' ter realisatie van de waarde 'respect'. Je kunt jezelf de vraag stellen of dat nog steeds zo is wanneer de dame in kwestie nogal zomers gekleed is en je samen een smalle, steile trap op moet. Je kunt jezelf dezelfde vraag stellen in een oorlogssituatie waarin je samen uit een huis moet vluchten en er om iedere hoek een sluipschutter kan staan. In die gevallen leidt de norm niet ter realisatie van de waarde 'respect' en zal men hem daarom niet snel toepassen. In zo'n geval is het zinnig de norm te herzien en een andere norm toe te passen die wel leidt tot realisatie van de waarde.

1.3.2 Waarden

En waarde is het uiteindelijke doel dat gerealiseerd wordt door het naleven van bepaalde normen.

Een waarde wordt altijd omschreven als een abstract begrip in de vorm van een zelfstandig naamwoord (en dus nooit als een activiteit). Denk aan termen als: liefde, respect, waardigheid, veiligheid, welzijn, weelde, gezondheid, vriendschap, reflectie, bezinning, woede, haat, vergelding, gelijkheid, plezier, lust, vrijheid, privacy en eigendom. Ter contrast: een norm omschrijf je juist als een activiteit, met daarin een werkwoord.

Hiervoor is reeds uiteengezet dat het zinnig is om kritisch te blijven ten aanzien van de relatie tussen een norm en de achterliggende waarde. Daarnaast is er ook een andere relatie waar zorgvuldig over nagedacht dient te worden, namelijk de relatie tussen verschillende waarden, zeker wanneer ze leiden tot tegenstellingen.

De Marokkanen-uitspraak van Wilders

Na succesvolle gemeenteraadsverkiezingen in 2014 stelde Geert Wilders in een toespraak voor zijn achterban van de Partij voor

de Vrijheid (PVV) drie vragen. De derde vraag deed nogal wat stof opwaaien: '... en de derde vraag is... en ik mag het eigenlijk

niet zeggen, want er wordt aangifte tegen je gedaan, en misschien zijn er zelfs D66-officieren die het een proces aandoen. Maar de vrijheid van meningsuiting is een groot goed. We hebben niets gezegd wat niet mag. Niets gezegd wat niet klopt. Dus ik vraag aan jullie. Willen jullie, in deze stad en in Nederland, meer of minder Marokkanen?'

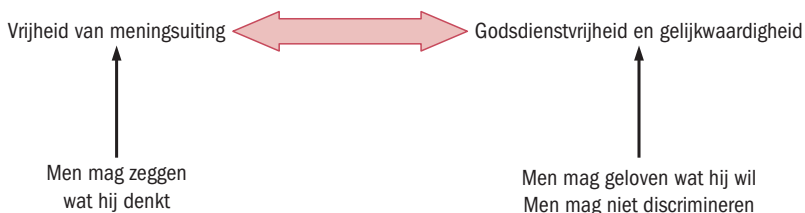
Na het doen van deze uitspraak scandeerden de aanwezige PVV-aanhang luidkeels: 'minder!'

Deze gang van zaken heeft geleid tot veel discussie in Nederland, maar ook ver daarbuiten. Wilders zou discrimineren en doelbewust mensen ophitsen tegen een doorgaans islamitische minderheid. Wilders daarentegen beriep zich stevast op zijn vrijheid van meningsuiting: een groot goed, wat lang niet overall een vanzelfsprekendheid is.

In het voorbeeld 'De Marokkanen-uitspraak van Wilders' zie je dat de waarden die Wilders nastreeft lijnrecht staan tegenover de waarden van de betreffende minderheid die onderwerp was van zijn toespraak (zie figuur 1.1). Wilders' norm – dat hij mag zeggen wat hij vindt – dient ter realisatie van de waarde 'vrijheid van meningsuiting'. Deze waarde is in zijn ogen zeer belangrijk: zijn partij is er tenslotte naar vernoemd. De waarden van de Marokkaanse gemeenschap, maar ook van een grote groep Nederlanders die zich niet in zijn uitspraken konden vinden, gaan lastig samen met die van Wilders en zijn achterban. Voor de Marokkaanse minderheid was de norm 'je mag niet discrimineren' erg belangrijk ter realisatie van de waarde 'gelijkwaardigheid'. Daarnaast beriep de Marokkaanse gemeenschap zich op de waarde 'godsdienstvrijheid', met als bijbehorende norm 'je mag geloven wat je zelf wilt'. In dit voorbeeld leidt de norm van beide partijen zonder problemen tot realisatie van hun eigen waarden, maar kunnen de na te leven waarden van beide partijen lastig naast elkaar gerealiseerd worden: het realiseren van de ene waarde leidt immers tot het beschadigen van de andere waarde, en andersom.

Omdat de achterliggende waarden van deze casus ieder voor zich een erg beladen geschiedenis hebben, lag het voor de hand dat deze situatie de gemeederen aardig zou bezighouden. De vraag is nu: hoe bepaal je welke waarde in deze mag prevaleren over de andere waarde? Dit is onderdeel van een ethisch dilemma en zal door verschillende mensen uiteenlopend beoordeeld worden.

FIGUUR 1.1 De relatie tussen normen en waarden bij de 'Marokkanen-uitspraak' van Wilders

1.3.3 Deugden

Het naleven van normen ter realisatie van waarden kan vaak niet zonder dat een persoon over bepaalde karaktereigenschappen beschikt.

Een deugd is een bepaalde eigenschap die nodig is om de norm succesvol te kunnen naleven.

Iemand die graag op tijd komt bij een afspraak ter realisatie van de waarde 'beleefdheid', dient daarvoor stipt te zijn. Men dient met andere woorden te beschikken over een deugd die het mogelijk maakt om op tijd te komen. Omdat dit iets over een persoon zegt, wordt een deugd vaak als bijvoeglijk naamwoord of bijwoord gebruikt. Bijvoorbeeld: 'hij is een egoïstische man' of 'het meisje is heel precies'. Dit neemt niet weg dat de deugd zelf ook als een zelfstandig naamwoord geformuleerd kan worden, zoals in dit geval 'egoïsme' of 'precisie'.

Het zal duidelijk zijn dat wanneer men niet, of slechts deels, over een bepaalde eigenschap beschikt terwijl deze nodig is voor het naleven van een norm, het voor die persoon geen eenvoudige opgave zal zijn deze norm daadwerkelijk na te leven. Voor een student die niet bepaald stipt is, zal het bijvoorbeeld meer inspanning vergen op tijd aanwezig te zijn bij een college, dan voor een student die van nature erg stipt is. Anderzijds is het voor de persoon die wel over een bepaalde eigenschap beschikt soms lastig te begrijpen waarom de ander niet of moeilijk in staat is bepaalde normen na te leven.

De tanden van Luis Suárez

Wereldwijd werd met afkeuren gereageerd op Luis Suárez (Uruguay) die tijdens de WK van 2014 zijn tegenstander Giorgio Chiellini (Italië) in diens schouder beet. Het was niet de eerste keer in zijn carrière dat Suárez op spannende momenten zijn zelfbeheersing verloor en zijn tanden letterlijk in een tegenstander zette. In een dergelijke situatie verwacht men van een voetballer op dat niveau dat hij over de eigenschap 'kalmte' beschikt, om zodoende de norm 'maak geen ongepast fysiek contact met een tegenspeler' te kunnen naleven, teneinde de waarde 'fair play' of 'vrede' te realiseren. Helaas beschikte Suárez niet over de vereiste eigenschap 'kalmte', maar veel eerder over de

tegenovergestelde eigenschap 'opvliegendheid'. Uit de berichtgeving in de media bleek dat men zich daarin weinig kon verplaatsen. Ook de FIFA kon deze handelwijze niet waarderen en besloot hem dan ook te schorsen voor negen interlands, een geldboete op te leggen en een stadionverbod uit te vaardigen voor maar liefst vier maanden. Het feit dat Suárez een voorbeeldfunctie had ten aanzien van de vele miljoenen kijkers wereldwijd, speelde hierbij een nadrukkelijke rol (FIFA press release, 24 juni 2014). Suárez zelf trok zich weinig van de internationale kritiek aan en vocht de beslissing – overigens tevergeefs – aan.

In de psychologische en pedagogische wetenschappen vindt een interessante discussie plaats waarin men probeert vast te stellen wat voornamelijk iemands eigenschappen bepaalt: 'nature or nurture?' Met andere woorden: heeft men bepaalde eigenschappen van nature, omdat men er nu eenmaal mee geboren wordt (nature), worden eigenschappen daarentegen door opvoeding en onderwijs bijgebracht (nurture), of is het wellicht een combinatie van beide? Doorgaans gaat men ervan uit dat het een combinatie van

beide is, maar dat opvoeding en educatie een aantoonbaar prominente rol kunnen spelen in de vorming van iemands karaktereigenschappen (Stiles, 2011).

1.3.4 Belang

Ter naleving van een norm met als doel een waarde te realiseren, heb je niet alleen eigenschappen nodig die dat mogelijk maken. Je hebt daarnaast in veel gevallen ook materiële en immateriële zaken nodig om de norm te kunnen realiseren.

Onder belang verstaan we materiële en immateriële benodigdheden voor het naleven van een norm.

De norm 'eet iedere dag vier ons groente' dient ter realisatie van de waarde 'gezondheid'. Het wordt alleen lastig deze norm na te leven wanneer je geen toegang tot deze voeding hebt. Dat kan zijn omdat je op een plek woont waar groente simpelweg niet voorradig is of omdat je geen financiële middelen hebt om deze groente aan te schaffen. De groente zelf, of het geld om deze groente van te kopen, zijn in dit geval het belang dat je hebt om de norm in kwestie na te leven.

Uiteraard is het goed om in kaart te brengen wat de materiële benodigdheden zijn ter realisatie van welke (normen en) waarden. Het is van belang om ook hier kritisch te blijven ten aanzien van de vraag of de materiële middelen steeds leiden tot naleving van de relevante norm teneinde een waarde te realiseren.

Het wordt problematisch wanneer het ene belang niet goed samengaat met het belang van een ander. Een van de waarden van een dancefestival zal zijn 'genot', met als norm 'met zo veel mogelijk mensen dansen op beukende muziek'. Nogal essentieel daarvoor is uiteraard het hebben en gebruiken van een grootse geluidsinstallatie, waarover de dj zijn klanken ten gehore kan brengen. De geluidsinstallatie is dus het belang van het dancefestival. Maar er zijn uiteraard ook mensen die vlakbij dit festijn wonen en gedurende het festival waarschijnlijk geen oog dicht kunnen doen omdat de muziek zo hard is. Deze mensen hebben ook een belang, en dat is een rustige woonplek ter realisatie van de waarde 'woongenot'. Vanuit die invalshoek valt het goed voor te stellen dat deze mensen niet bepaald blij zijn met het bestaan van dit festival. Hier zie je dus dat twee verschillende belangen, ter realisatie van verschillende waarden, niet goed samengaan.

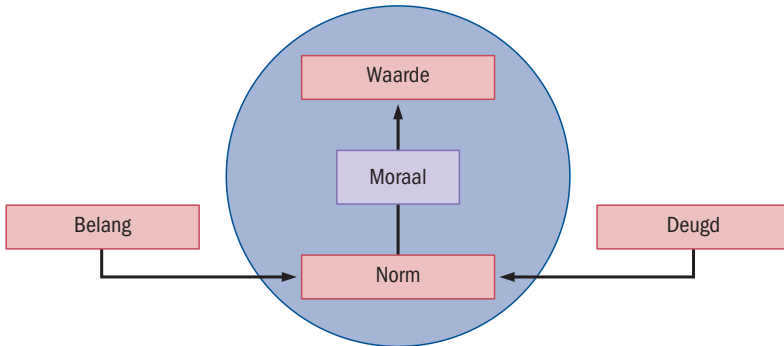
Een ander probleem ontstaat wanneer meerdere personen hetzelfde nodig hebben, maar er onvoldoende is om ieders belang te kunnen vervullen. Dat is zo wanneer er een schaarste is aan deze materiële behoeften. Denk daarbij aan de welbekende scène in avonturenfilms die zich afspelen in de omgeving van een woestijn waarin twee mensen verdwalen en er nog maar water is voor één. Ook op grotere schaal kan dit een probleem zijn: veel grensconflicten gaan over de toegang tot grondstoffen. Denk aan de inval van Irak in buurland Koeweit in 1990: in dat laatste land zijn er veel oliebronnen.

Ten slotte kan een probleem zich voordoen wanneer jouw belang ter realisatie van een waarde tegelijkertijd de realisatie van andere waarden in de weg staat. Het zal menig student wel eens zijn overkomen dat op een avond diverse alcoholische versnaperingen het belang zijn om de norm 'feest vieren' na te leven met als achterliggende waarde 'plezier'. Dit zal dan ongetwijfeld de volgende ochtend in de weg staan aan de realisatie van de waarde

'kennis' wanneer dezelfde student een poging doet om iets op te steken in de collegebanken.

In figuur 1.2 is de relatie tussen moraal, normen, waarden, belang en deugd nog eens schematisch weergegeven.

FIGUUR 1.2 De relatie tussen moraal, normen, waarden, belang en deugd

1.4 Structureel analyseren

Ethiek als wetenschappelijke discipline analyseert op een structurele manier de moraal. In veel boeken over ethiek bestaat deze analyse uit een overzichtelijke opsomming van diverse ethische stromingen. Vervolgens wordt uitgelegd hoe men zou moeten handelen volgens deze stromingen. Wat vaak ontbreekt is een methodologische aanpak in het aanbrengen van structuur in deze analyse.

De in dit boek gehanteerde methode vergelijkt verschillende ethische opvattingen over de moraal op basis van gelijkwaardigheid. We noemen deze methodologische aanpak het ethisch vergelijken op basis van functionalisme.

Functionalisme

Functionalisme is het vergelijken van verschillende oplossingen van een zelfde probleemstelling op basis van functionele gelijkwaardigheid.

Dat is nogal een mond vol en heeft enige toelichting nodig.

Homoseksualiteit: het zou verboden moeten worden!

Tijdens een van mijn colleges ethiek ontstond een onverwachts felle discussie over homoseksualiteit. Ik besprak verschillende vormen van discriminatie, waaronder discriminatie van minderheden op basis van seksuele geaardheid. Een groepje studenten was fel tegen homoseksualiteit en meende

oprecht dat ze mensen met een dergelijke geaardheid best een klap mochten verkopen, zeker als de homoseksuele geaardheid ook nog eens nadrukkelijk geuit werd. Ik vond dat lastig om te horen, zeker omdat in mijn eigen omgeving homoseksualiteit geaccepteerd is en ik in mijn privéleven intensief

omga met mensen met een homoseksuele geaardheid. Ik schrok ook van de felheid waarmee mijn studenten hun betoog hielden. Andere studenten gingen met eenzelfde felheid in tegen de eerste groep studenten en voordat ik het wist was het einde van de discussie behoorlijk zoek.

Ik kreeg het gevoel de grip op de situatie te verliezen: iets wat me doorgaans toch niet snel gebeurt. Ik vond het vooral lastig om me niet te laten leiden door mijn eigen gevoel en voor te schrijven aan mijn studenten dat ze homoseksualiteit zouden moeten accepteren en respecteren. Dat zou immers haaks staan op mijn eigen doeleinden als docent: ruimte laten voor verschillende opvattingen en daarvan leren. Deze situatie markeert een belangrijk moment in mijn carrière als ethiekdocent, omdat ik er toen al improviserend een vergelijkend model dat ik ontwikkelde voor het schrijven van mijn proefschrift (dat ging overigens over rechtsvergelijking) toepaste in mijn lespraktijk. Het is tevens het startpunt geweest van mijn besluit om zelf een boek te gaan schrijven over dit onderwerp.

Ik heb allereerst aan mijn studenten uitgelegd dat er klaarblijkelijk twee (of misschien wel meer) uiteenlopende meningen zijn over homoseksualiteit, en dat deze meningen zo ver uit elkaar liggen, dat ze waarschijnlijk lastig te verzoenen zijn met elkaar. Dat is ook niet nodig, want ze kunnen simpelweg naast elkaar bestaan zonder dat je daarin per se begrip voor elkaar hoeft te tonen. Wat veel belangrijker is, is dat je van elkaar begrijpt waarom de ander zo denkt zonder dat je dit noodzakelijkerwijs ook hoeft te waarderen.

De hoofdvraag vanuit een ethisch perspectief was in deze situatie of homoseksualiteit moreel juist is. Op deze vraag kunnen verschillende reacties volgen die allemaal een antwoord geven op deze vraag, en die daarin dus een zelfde functie hebben: ze geven immers allemaal een antwoord op de morele vraagstelling. De antwoorden zijn daarmee dus functioneel gelijkwaardig.

Door de antwoorden in een functionele gelijkheid te plaatsen zijn ze in de discussie gelijkwaardig en geldig, zolang het antwoord daadwerkelijk terug te leiden is tot de probleemstelling en daar inhoudelijk wat over zegt. De felheid verdween al snel, simpelweg omdat dit inhoudelijk niets toevoegt in een functionele vergelijking: het feit dat je vindt dat je een homoseksueel op zijn gezicht mag slaan voegt immers niet veel toe bij het beantwoorden van de vraagstelling. Mijn studenten gingen zich juist richten op inhoud en argumentatie. Ikzelf kon daarin gerust ook stelling nemen en hoefde niet te doen alsof ik neutraal was. Dat kwam omdat ik niet per se de rol hoefde aan te nemen van neutrale gespreksleider. De druk was van de ketel en op een whiteboard heb ik uiteindelijk alle opvattingen in een functionele vergelijking tegenover elkaar geplaatst. De antwoorden zelf liet ik vervolgens weer terugleiden tot normen en waarden, zodat de functionele vergelijking uiteindelijk bestond uit een vergelijking van normen en waarden: de moraal.

Ter illustratie: de groep studenten die vond dat homoseksualiteit immoreel was, vond voornamelijk dat homoseksualiteit onnatuurlijk is en zodoende niet thuishoort in een samenleving. De achterliggende waarde is dan 'natuurlijkheid'. De andere groep studenten vond dat homoseksualiteit moreel juist is, omdat mensen zelf moeten kunnen bepalen waartoe ze seksueel aangetrokken worden. De achterliggende waarde is dan 'vrijheid'. Deze uitgekilde analyse van de situatie lijkt nogal een open deur. Maar in mijn college heeft het geleid tot een diepergaand besef bij beide partijen waarom ze iets vonden, en vooral waarom de ander daar een andere mening over had. Van een ongeordende discussie die dreigde te escaleren kwam er een geordende discussie tot stand (structuur) waarin op een systematische manier argumenten werden ontleed en teruggeleid naar normen en waarden (analyseren). Tot ieders verbazing was het college met drie kwartier uitgelopen.

Functionalisme is een vergelijkende methode (Wernaart, 2013). Zoals uit de casus 'Homoseksualiteit: het zou verboden moeten worden' al blijkt, leidt vergelijking tot meer gegevens dan wanneer slechts één oplossing voor een probleemstelling apart geanalyseerd wordt. Wanneer verschillende oplossingen voor een moreel probleem structureel naast elkaar gezet worden, heb je een schat aan informatie. Daarin zit veel potentie. Ten eerste omdat je simpelweg meer weet dan voorheen en ook eens wat verder hebt gekeken dan je normaal gesproken zou doen. Daarnaast omdat je beter kunt doorgronden wat een ander denkt en vooral ook waarom deze persoon zo denkt. Dat komt vooral omdat je nu minder in de verleiding komt om andersdenkenden van je gelijk te overtuigen. Je hoeft het namelijk helemaal niet eens te zijn met de ander: Je kunt een zienswijze begrijpen, maar tegelijkertijd geen begrip hebben voor deze zienswijze. Het begrijpen van een andere zienswijze is praktisch goed bruikbaar in veel denkbare beroepen.

Morele vraagstelling

Functionalisme werkt als volgt: in de vergelijking ga je allereerst uit van een ethisch probleem of morele vraagstelling. Dat is het centrale uitgangspunt van de vergelijking. Dit kan een heel specifiek probleem zijn op kleine schaal, maar ook een breed geformuleerd mondiaal probleem. Zoals we al zagen in de casus 'Komt een vrouw bij de dokter', is het belangrijk een goede vraag te formuleren. Een voorbeeld van een goede vraagstelling in het conflict tussen Israël en Palestina zou kunnen zijn: 'Welke maatregelen mag Israël nemen tegen Hamas in antwoord op de moord op een Israëlische tiener?'

Antwoorden op de morele vraagstelling

Daarna breng je in kaart wat de verschillende antwoorden op deze vraag zijn. Dat kan op kleine schaal, bijvoorbeeld in een discussie in de klas waarin je de verschillende zienswijzen van je klasgenoten samenvat. Dat kan ook op een grotere schaal, waarin je bijvoorbeeld de verschillende zienswijzen per cultuur, per politieke groep of ethische stroming samenvat.

Het antwoord op de morele vraagstelling is in feite de formulering van een norm. Alle antwoorden zijn functioneel gelijkwaardig. Voorbeelden ten aanzien van de vraag die hiervoor is gesteld zouden kunnen zijn:

- 1 Israël mag alleen vergeldingsacties uitvoeren ten aanzien van militaire doelen die in proportie staan ten aanzien van het leed dat Hamas Israël heeft aangedaan.
- 2 Israël mag nu ook een Palestijnse tiener ombrengen, andersom is dat immers ook gebeurd.
- 3 Israël zou de verstandigste moeten zijn en in plaats van vergeldingsacties proberen vredesbesprekingen op gang te brengen, dat voorkomt immers erger op de lange termijn.

In de ethiek zijn door verschillende ethici vuistregels opgesteld waarvan zij vinden dat die in acht genomen moeten worden bij het naleven van dergelijke normen. Deze worden nader toegelicht in hoofdstuk 3.

Verklaring van antwoorden

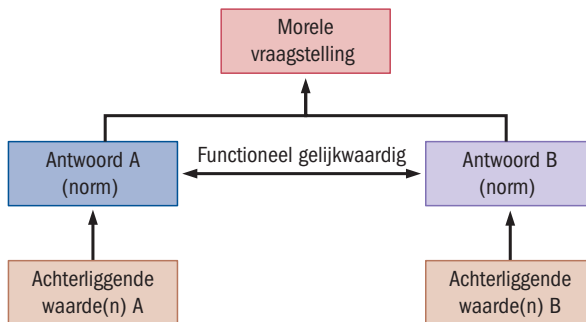
Tot slot ga je proberen te verklaren waarom deze antwoorden op die manier gegeven worden. Wat schuilt er nu achter het antwoord dat maakt dat deze persoon (of groep) dat zo vindt? Een goede manier om daarachter te komen is proberen te achterhalen wat de achterliggende waarde is die ten grondslag ligt aan het gegeven antwoord. Je zou bijvoorbeeld de volgende waarden grofweg kunnen halen uit de hiervoor genoemde normen:

- 1 wraak en fatsoen
- 2 wraak en vergelding
- 3 verzoening en vrede

Het is van belang om te achterhalen wat de oorzaak is van het feit dat iemand voor een bepaalde norm en achterliggende waarde kiest. Zeker wanneer er sprake is van een conflict tussen de moraal van de een met de moraal van de ander.

In figuur 1.3 is de beschreven functionalistische methode schematisch weergegeven. Zoals we zullen zien in hoofdstuk 4 worden elementen van deze functionalistische methode geïntegreerd in het ethische beslissingsmodel.

FIGUUR 1.3 De functionalistische methode in ethiek

1.5 Structureel evalueren

Waar we met structureel analyseren vooral proberen te begrijpen en verklaren waarom iemand (of een groep mensen) een bepaald antwoord op een ethische vraag geeft, is het doel van structureel evalueren om op een gefundeerde manier de beste oplossing te kiezen. Het grootste verschil met structureel analyseren is dat de gegeven antwoorden op een ethische vraag nu niet meer op basis van functionele gelijkwaardigheid in ogenschouw worden genomen, maar dat er één oplossing verkozen wordt boven alle andere, omdat deze volgens degene die de keuze maakt de beste is. De normen en waarden van de persoon die de keuze maakt, zullen hierbij een belangrijke richtlijn zijn.

Discriminatie of een logische keuze?

Fatima is P&O-adviseur bij een middelgroot verzekeringsbedrijf. Ze adviseert een van de teamleiders bij het aannemen van een nieuwe medewerker voor de afdeling sales. Uiteindelijk zijn er twee sollicitanten geselecteerd op basis van hun ervaring en opleidingsachtergrond: Maarten en Lies, respectievelijk 30 en 27 jaar oud. Allebei maken ze een zeer goede indruk op de teamleider

en het komt niet vast te staan dat een van hen meer geschikt zou zijn voor de baan vergeleken met de ander. Het toeval wil dat zowel Maarten als Lies trots vertellen dat ze net getrouwd zijn en al een jaar of drie samenwonen met hun partner. Omdat de teamleider beide sollicitanten echt even goed vindt, vraagt hij Fatima om een doorslaggevend advies te geven. Ze is immers

personeelsdeskundige en kan het beste beoordelen wat in dezen het beste zou zijn voor het bedrijf.

Fatima zit in een tweestrijd verwickeld. Enerzijds lijkt het antwoord op de vraag vrij eenvoudig: Lies is net getrouwd en zal gezien haar leeftijd misschien wel snel aan kinderen willen beginnen. Dat is niet handig voor het bedrijf: heb je net iemand ingewerkt, gaat ze meteen met verlof. Dan kun je maar beter op safe spelen en Maarten inhuren. Zeker ook

nu de directie laatst nog geklaagd had over de hoge ziekteverzuimkosten van deze specifieke afdeling. Anderzijds voelt het bij Fatima niet goed om op een dergelijke manier over mensen te denken. Eigenlijk zou haar advies ronduit discriminerend zijn, omdat ze Lies niet zou kiezen vanwege haar geslacht. Het laatste wat Fatima wil, is te boek staan als vrouwendiscriminator. Bovendien is het geen geheim dat vrouwen erg ondervertegenwoordigd zijn in dit beroepenveld.

In de casus ‘Discriminatie of een logische keuze?’ zijn meerdere handelwijzen denkbaar. Een optie van Fatima zou kunnen zijn om te kiezen voor Lies, omdat ze vindt dat vrouwen niet gediscrimineerd mogen worden. Een andere optie zou kunnen zijn om te kiezen voor Maarten, omdat deze keuze het minste risico voor het bedrijf oplevert. Een derde optie zou zelfs kunnen zijn om geen beslissing te nemen en te weigeren een knoop door te hakken. Fatima zou deze drie opties in een vergelijkend schema kunnen plaatsen en bij zichzelf nagaan welke normen en waarden voor haar het belangrijkste zijn om na te leven.

De keuze waarvoor Fatima zich gesteld ziet is erg persoonlijk en waarschijnlijk voor iedereen weer net iets anders. Het kan echter helpen om deze keuze te maken op basis van een structurele analyse, waarbij je de verschillende handelsmogelijkheden in kaart hebt gebracht en bent nagegaan in hoeverre deze overeenkomen met je eigen normen en waarden. Als Fatima ‘welvaart’ als belangrijkste waarde heeft, zal ze waarschijnlijk voor Maarten kiezen, omdat dit de meest veilige en minst dure optie is. Stel dat ze gelijkwaardigheid belangrijk vindt, dan zou ze voor Lies kunnen kiezen vanuit de gedachte dat er doorgaans minder vrouwen aangenomen worden als salesmedewerker.

1.6 Ethiek in relatie tot andere disciplines

Ethiek vertoont een overlap met verschillende aanverwante disciplines en wordt daarin ook geregeld toegepast. Het is niet verwonderlijk dat de vraag of iets goed of fout is in andere vakgebieden een rol speelt. Aan de andere kant zal iedere discipline, hoezeer ook verwant aan ethiek, een op zichzelf staande centrale invalshoek hanteren met een andere focus dan een ethische focus.

— Een invalshoek is een benadering ten aanzien van een situatie die hoort bij een bepaalde wetenschappelijke discipline.

Het kan in een debat zinnig zijn om argumenten voor en tegen een stelling binnen een zelfde discipline te houden om het gesprek zuiver te houden en diepgang te bevorderen. Binnen een invalshoek kun je immers verschillende opvattingen hebben over de kwestie, die op deze manier voldoende diepgaand aan het licht kunnen komen.

I Een opvatting is een zienswijze binnen een invalshoek.

Door een kwestie vervolgens weer vanuit verschillende invalshoeken te bekijken, krijg je een breed beeld van wat verstandig is om te doen.

Second love: discreet vreemdgaan

De website secondlove.nl is een populaire datingsite waarop getrouwde mensen discreet in contact kunnen komen met andere mensen, om een geheime affaire te beginnen buiten het huwelijk.

De site biedt de volgende dienst aan: *'Second love is een datesite voor mannen en vrouwen die willen vreemdgaan of een spannende affaire of avontuur zoeken. Je kunt je gratis inschrijven en profielen bekijken. Wil je foto's zien of zelf contacten leggen, dan*

kan dit via een betaald lidmaatschap. Op deze datesite kun je jouw eigen profiel met foto's plaatsen en op basis van je profiel een leuk contact zoeken. Verder kun je online vreemdgaan (daten) door berichten te sturen en via de site te chatten. Alle profielen op Second love worden door ons individueel beoordeeld, zodat alleen serieuze vrouwen en mannen opgenomen worden in ons bestand. Verder kun je gratis gebruikmaken van onze helpdesk. Dat kan per e-mail of telefonisch.'

Je kunt vanuit verschillende invalshoeken naar dit bedrijf kijken. Je zou bijvoorbeeld de juridische vraag kunnen stellen in hoeverre het handelen van het bedrijf juridisch is toegestaan. Men zou dan de juridische vragen kunnen stellen of een dergelijk lidmaatschap in strijd is met de wet, de goede zeden of de openbare orde, zoals dat verankerd is in artikel 3:40 van het Burgerlijk Wetboek. Men kan zich ook de vraag stellen of het faciliteren van huwelijkse ontrouw een onrechtmatige daad (artikel 6:162 Burgerlijk Wetboek) oplevert. Hierover kunnen verschillende opvattingen bestaan, zeker wanneer een boze ex van een vreemdganger het bedrijf zou aanklagen. In dat geval worden zowel de boze ex als het bedrijf verdedigd door een advocaat. Het is de taak van de advocaten om de rechter ervan te overtuigen dat hun opvatting de juiste interpretatie is van het recht.

Je kunt ook de bedrijfseconomische vraag stellen in hoeverre er winst te behalen valt met een dergelijk bedrijf. Afhankelijk van de exacte invulling van het winstmodel zullen marketeers hier verschillend over denken. Het een en ander zal waarschijnlijk vallen of staan met het imago van het bedrijf: is het wel discreet en vindt de klant ook daadwerkelijk serieuze partners? Ook de manier dus waarop de dienst gecommuniceerd wordt naar potentiële klanten zal daarin een rol spelen. Ten slotte zal een centrale vraag onder marketeers kunnen zijn of er wel voldoende vraag is naar een dergelijke dienstverlening.

Een ethische invalshoek zou vanzelfsprekend de vraag stellen in welke mate het ethisch juist is om middels een professioneel bedrijf diensten aan te bieden die er overduidelijk op gericht zijn het vreemdgaan van klanten te faciliteren.

In de praktijk worden verschillende invalshoeken nogal eens door elkaar gehaald in een discussie. In antwoord op de ethische vraag in hoeverre het juist is om diensten aan te bieden die resulteren in vreemdgaan, wil het nogal eens gebeuren dat hierop vanuit een andere invalshoek gereageerd

wordt. Veel gehoorde argumenten zijn iets in de trend van: ‘het is niet verboden’ of ‘het is ontzettend winstgevend’. Het scheiden van deze invalshoeken levert een diepgaander discussie op die de kern van de discipline raakt en drogredeneringen voorkomt. Het feit dat iets niet verboden is of winstgevend kan zijn, wil tenslotte niet automatisch zeggen dat het dan dus goed of slecht is. Juist omdat ethiek zich veelal op een spanningsveld tussen verschillende disciplines bevindt, is het lang niet altijd eenvoudig om een scheiding aan te brengen. Tegelijkertijd leidt juist het in kaart brengen van deze scheiding tot een heldere en meer diepgaande discussie.

Dat neemt uiteraard niet weg dat het daarnaast een goed idee kan zijn om vanuit verschillende invalshoeken naar een situatie te kijken, zolang de argumenten binnen deze invalshoeken maar niet verwisseld raken of met elkaar verward worden, om zodoende een breder beeld te krijgen van de kwestie. Zie figuur 1.4.

FIGUUR 1.4 Invalshoek en opvatting

1.6.1 Ethiek en recht

I In het recht stellen we ons de vraag wat legaal is.

Er bestaat een overlap tussen het vakgebied ethiek en het vakgebied recht. Wetteksten en beleidsstukken zijn in veel gevallen gecodificeerde (geschreven) normen die in een bepaalde samenleving gelden en rechtens afdwingbaar zijn bij een rechter. Dat kan op verschillende niveaus. Op internationaal niveau is het in Europa bijvoorbeeld een regel dat een online aankoop in ieder geval binnen veertien werkdagen door de consument zonder verdere consequenties teruggestuurd mag worden. Het aankoopbedrag wordt dan gerestitueerd (artikel 9.1. van Directive 2011/83/EEC). Op nationaal niveau kun je denken aan de regel ‘wanneer een rechtshandeling (bijvoorbeeld een koop) door een minderjarig persoon wordt verricht, dan kan deze door diens ouders of wettelijke vertegenwoordigers teruggedraaid worden (artikel 3:32 Burgerlijk Wetboek). Op lokaal niveau zou je kunnen denken aan: ‘in de gemeente Eindhoven mag je tijdens het WK oranje vlaggen boven de openbare weg spannen ter aanmoediging van het Nederlandse voetbalelftal’ (artikel 2.1.5.1. Algemene Plaatselijke Verordening Eindhoven). Op individueel niveau zelfs kun je denken aan een vergunning wanneer je een groot feest met veel geluidsoverlast wilt geven, of de verplichting om een bepaald bedrag aan belasting te betalen. De daartoe bevoegde overheid maakt dan speciaal voor jou een beschikking op maat.

Daarnaast worden door rechters vaak rechtsbeginselen toegepast en worden overheden en burgers geacht zich daaraan te houden. Denk aan het beginsel ‘gelijkheid’ of het ‘verbod op willekeur’ in het bestuursrecht, of de toepassing van de begrippen ‘redelijkheid en billijkheid’ in het privaatrecht. In ethische terminologie uitgedrukt zijn dergelijke rechtsbeginselen waar-

den. Deze waarden worden dan door de rechter toegepast in haar uitspraken, naast de geldende gecodificeerde normen.

Er zijn vanzelfsprekend ook verschillen tussen ethiek en recht. Verschillen die overigens lang niet altijd even goed in kaart gebracht worden. Allereerst is de overschrijding van juridische normen en waarden meestal niet zonder consequenties. Het bijzondere aan recht is dat het zich niet houden aan deze normen en waarden kan leiden tot een geïnstitutionaliseerde afstraffing van de burger. Denk daarbij aan een boete, een taakstraf of een gevangenisstraf. Andersom kan een burger wiens rechten geschonden zijn, daarvoor opkomen en een schadevergoeding eisen van de dader. Dat kan een andere burger zijn, maar ook de overheid.

In geval van ethische normen en waarden is dat vaak anders. Wanneer iemand niet opstaat voor een ouder persoon wanneer alle zitplaatsen bezet zijn, zal zij/hij niet beboet worden of in de gevangenis terechtkomen. Wel zal het gedrag als onethisch beschouwd worden en zal – zeker omdat deze norm algemeen aanvaard wordt – de persoon die zich niet aan deze norm houdt kunnen rekenen op weinig begrip van de samenleving voor haar/zijn handelen. Zodoende heeft onethisch handelen wel degelijk consequenties, maar deze zijn niet formeel georganiseerd en ze zijn niet af te dwingen.

Op de tweede plaats heeft recht niet als enige doel om rechtvaardigheid te bewerkstelligen. Rechtvaardigheid komt het dichtst bij het doel van ethiek, namelijk het beantwoorden van de vraag wat goed en fout is. Het is in de rechtsfilosofie algemeen geaccepteerd dat recht naast rechtvaardig ook doelmatig moet zijn en moet leiden tot rechtszekerheid (Habermas, 1992). Dat betekent dat juridische normen niet per se een uiting zijn van wat goed of fout is in een samenleving. Ze zijn soms ook bedoeld om de samenleving beter te organiseren of bij te dragen aan een voorspelbare rechtssituatie. Een wet die bepaalt hoeveel zetels er in een parlement moeten zijn zegt weinig over wat goed of fout is. De regel is echter wel doelmatig. Het feit dat een vermeend moordenaar wegens onrechtmatig verkregen bewijs vrijgesproken wordt, zal door lang niet iedereen als rechtvaardig ervaren worden. Het draagt daarentegen wel bij aan rechtszekerheid omdat een individu alleen op basis van rechtmatig verkregen bewijs achter de tralies kan belanden, zoals je kunt zien in het voorbeeld 'Een verkeersongeval met drie doden'. Door deze regel te handhaven kan iemand niet achter de tralies belanden als bijvoorbeeld veel mensen vinden dat dit wel zou moeten en dat in groten getalen via social media uiten. Een dergelijke regel is in veel landen wettelijk vastgelegd.

Consequenties

Rechtvaardigheid

Doelmatigheid
Rechtszekerheid

Een verkeersongeval met drie doden

Op 19 mei 2013 slaat op de Heldensedijk in Meijel het noodlot toe. Een opa en oma zijn met hun kleindochter aan het fietsen op het fietspad naast de provinciale weg. Plotseiling komt er in tegengestelde richting een auto aanrijden, bestuurd door een 33-jarige man uit Polen. Deze verliest echter de macht over het stuur en rijdt de drie fietsers

aan. Alle drie de familieleden zijn op slag dood. Omstanders zijn van mening dat de bestuurder veel te hard reed. Het Openbaar Ministerie legt de dader dan ook dood door schuld ten laste zoals dat staat beschreven in artikel 6 van de Wegenverkeerswet. Om dood door schuld te kunnen bewijzen moet vast komen te staan dat er sprake was van

een 'aanmerkelijke mate van verwijtbare onvoorzichtigheid'. Dat zou in dit geval kunnen zijn het veel harder rijden dan wettelijk was toegestaan op deze weg.

Onderzoek wijst uit dat de dader de macht over het stuur verloor in een bepaalde bocht van de weg. Vast is komen te staan dat de dader niet onder invloed was van alcohol, drugs of medicijnen, en dat hij niet met zijn telefoon bezig was onder het rijden. De exacte snelheid waarmee de bestuurder de bocht inging is echter lastig vast te stellen, en wordt door onderzoekers geschat tussen de 76 en 124 km per uur. De maximale toegestane snelheid op de weg zelf was 80 km per uur. Een ander onderzoek wijst uit dat het met de auto van de dader mogelijk zou zijn geweest om met 130 km per uur door de bocht te gaan zonder daardoor de macht over het stuur te verliezen.

Na al deze feiten overwogen te hebben moet de rechter vaststellen dat dood door schuld niet kan worden bewezen en dat de dader hooguit gestraft kan worden voor het veroorzaken van gevaar op de weg. De straf die de rechter hiervoor oplegde was een taakstraf van 120 uur en een voorwaardelijke ontzegging van de rijbevoegdheid voor de duur van één jaar met een proeftijd van twee jaar. De vader van de omgekomen kleindochter ging door het lint toen hij deze uitspraak hoorde en gooide een stoel naar de rechter. Ook in de social media liepen de emoties hoog op: men vond de straf in het algemeen veel te laag en geen recht doen aan het leed dat geschied was. In een persverklaring heeft de rechtbank Roermond een uitleg gegeven over hoe de rechter tot dit oordeel gekomen was (Rechtbank Roermond, 2014).

Minderheden

Op de derde plaats is een juridische norm of waarde doorgaans iets wat de heersende autoriteiten een goed idee vinden om afdwingbaar te maken. In een democratie is dat in theorie iets wat de meerderheid van het volk dus een goed idee vindt. In de praktijk zou je je kunnen afvragen of dat betekent dat ook de mening van minderheden in besluitvorming wordt meegenomen. Denk aan polygamie (trouwen met meerdere partners), dat in de Verenigde Staten verboden is. Echter, bij bepaalde stromingen onder Mormonen, een minderheid, ziet men dat anders en is men soms polygaam. Daarnaast is het lang niet altijd zo dat overheden per definitie het belang van haar achterban beschermen. Denk aan overheden die in meer of mindere mate corrupt zijn, en dus in haar handelen als gevolg daarvan niet altijd het belang van diegene die ze vertegenwoordigen voorop stellen, maar in plaats daarvan persoonlijk gewin prioriteit geven. Een juridische regel drukt dus lang niet altijd het ethisch besef van alle inwoners van een land uit.

Ten slotte kiest de wetgever er soms bewust voor iets niet vast te leggen in de wet omdat ze vindt dat het niet de taak is van de wetgever om daar wat van te vinden. Dat gebeurt soms bij kwesties die een sterke ethische achtergrond hebben. Wereldwijd kan dit per land sterk verschillen. Zo bemoeit in veel landen de wetgever zich niet met seksuele relaties en is overspel iets wat niet bij wet verboden is. In de meeste landen zou een overspelig persoon niet hoeven te vrezen achter de tralies te belanden. Dat, terwijl overspel doorgaans wel als iets onethisch gezien wordt. In landen waarin sharia-wetgeving van toepassing is (gebaseerd op de Koran), wordt overspel juist bestraft.

1.6.2 Ethiek en theologie

I In de theologie stellen we ons de vraag wat de inhoud is van religie.

Religie, en de studie naar religie (theologie), vertoont een sterke verwantschap met ethiek. Het onderwerp van beide disciplines heeft immers veel te maken met de vraag hoe iemand juist kan handelen. Veel ethische normen vloeien voort uit religie en religieuze geschriften of gedachten, en hebben zodoende een weg gevonden in de moraal van veel mensen en (sub)culturen. Religie is daarmee dus een voornaam bron van normen en waarden. Er zijn echter ook essentiële verschillen. Religie heeft vaak een voorschrijvende toon. Men dient op een specifieke manier dingen te doen en waarden te realiseren, omdat dit voorgeschreven wordt door (een) heilige entiteit of entiteiten. Vaak zijn er ter ondersteuning van deze voorgeschreven normen en waarden een of meerdere geschriften waarin dat opgeschreven staat. Ook zijn er vertegenwoordigers van deze religie die de autoriteit hebben deze normen en waarden op de juiste manier te interpreteren. Denk aan respectievelijk de heilige bijbel, de christelijke profeten en de paus. Zolang de (ethische) opvatting over wat goed is samenvalt met een religieus voorschrift, is er ogenschijnlijk weinig tegenstelling tussen beide disciplines. Een ethische lijfregel 'behandel de ander zoals je zelf behandeld wilt worden' is bijvoorbeeld ook een regel die je in vrijwel iedere godsdienst terugvindt (Crane & Matten, 2010). Echter, wanneer er twijfels zijn over de juistheid van een religieus voorschrift, dan worden de verschillen tussen theologie en ethiek duidelijk.

Het gebruik van anticonceptiemiddelen en de kerk

Een gevoelig onderwerp binnen het christelijk geloof is het gebruik van anticonceptiemiddelen met als doel seks te kunnen beleven zonder dat daar voortplanting uit voortvloeit. Deze regel valt terug te leiden tot de Bijbelse zinsnede 'gaat heen en vermenigvuldigt u' (Genesis 1:28 en 9:1), en wordt door diverse pausen aldus geïnterpreteerd dat de huwelijkse daad zonder enige terughoudendheid dient te worden verricht, omdat deze onvoorwaardelijk en uit pure liefde moet zijn. Dit is bijvoorbeeld treffend weergegeven in een encyclicle van paus Johannes IV, waarin

hij schreef dat: *'terwijl de huwelijksdaad man en vrouw op de meest innige wijze verenigt, stelt zij hen door haar innerlijke structuur in staat om nieuw leven te verwekken, volgens de wetten die in de natuur zelf van de man en van de vrouw staan geschreven. Alleen wanneer deze beide wezenlijke aspecten, namelijk de eenwording en de voortplanting, bewaard blijven, behoudt de huwelijksdaad ten volle haar zin van wederzijdse en echte liefde en haar gerichtheid op de zeer verheven roeping van de mens tot het ouderschap'* (paus Johannes VI, *Humanae Vitae*, 2:6).

Binnen de discipline ethiek zou de redenering van paus Johannes VI uit het voorbeeld 'Het gebruik van anticonceptiemiddelen en de kerk' meestal verworpen worden, omdat het niet aanvaard wordt als een geldige redenering. Je volgt geen normen of waarden omdat dit vanuit een heilige entiteit zo voorgeschreven wordt, maar omdat dit het juiste is om te doen. Ethiek stelt de vraag wat goed en fout is, en probeert het antwoord daarop door analyse en evaluatie te vinden. Religie onderzoekt ook wat goed en fout is, maar zoekt het antwoord door te onderzoeken wat een hogere macht – die buiten de mens geplaatst is – daarvan vindt.

Zeker in de context van landen waar je een grote kans op hiv-besmetting loopt bij onbeschermd seks heeft de kerk veel kritiek gehad op dit standpunt. Dat komt veelal omdat deze critici niet bereid zijn de toepassing van deze kerkelijke regel zonder meer voor lief te nemen, maar zichzelf de vraag stellen of deze toepassing een goede zaak is in deze specifieke context. Diverse VN-comités – waar onder in 2014 het VN-comité voor de rechten van het kind – hebben bijvoorbeeld vraagtekens gezet bij een dergelijke zienswijze.

1.6.3 Ethiek en psychologie

I In de psychologie streven we ernaar gedrag te begrijpen en te verklaren.

Waar psychologie probeert gedrag te verklaren, richt ethiek zich op de vraag of bepaald gedrag goed of fout is.

Product placement

In de soapserie *Goede tijden slechte tijden* is het niet ongebruikelijk dat adverteerders geld betalen aan de televisiezender RTL 4 om hun producten in de serie in beeld te krijgen. In reclametermen noemen we dat ‘product placement’. Zo komen tussen de diverse relaties, affaires, complotten en mysteries van de Meerdijkers producten als

de Apple iMac, Tempo-tissues, Breaker-drinkjes, Maître Paul-gebak, Doritos-chips, Haribo-snoepjes en Yakult-drinkjes veelvuldig in beeld. Sinds 2011 waarschuwt de televisiezender bij aanvang van de soapserie dat er reclame-uitingen plaatsvinden tijdens de serie door middel van product placement.

Het zal duidelijk zijn dat in de casus ‘Product placement’ de adverteerders de verwachting hebben dat het vertonen van hun producten in een populaire serie het aankoopgedrag van de kijkers van deze serie zal beïnvloeden. Binnen de psychologie is dan ook veel onderzoek gedaan naar het effect van product placement op het gedrag van consumenten. De centrale vraag in dergelijke onderzoeken is dan vooral of men kan vaststellen in hoeverre product placement een effect heeft op het aankoopgedrag van consumenten (Waldt e.a., 2007). Dergelijke informatie is erg belangrijk voor de adverteerders die zoeken naar effectieve manieren van reclame maken. Het feit dat RTL 4 na enige tijd de consument voorafgaand aan het programma informeert over deze praktijk is deels ingegeven vanuit een ethische discussie over de keuzevrijheid van de consument. Product placement, mits subtiel toegepast, neigt naar sluikreclame waarin de consument zich niet bewust is van het feit dat zij/hij beïnvloed wordt: je zit tenslotte naar een soapserie te kijken en niet naar een (duidelijk afgebakend) reclameblok.

Vanuit psychologisch oogpunt wordt ernaar gestreefd de invloed van product placement op consumentengedrag te verklaren, terwijl we vanuit ethisch oogpunt onszelf de vraag stellen of het een goede zaak is om consumentengedrag te beïnvloeden door middel van product placement.

1.6.4 Ethiek en sociologie

In de sociologie streven we ernaar sociale verbanden te begrijpen en te verklaren.

Sociale verbanden hebben voornamelijk te maken met de relatie tussen sociale groepen en hun onderlinge gedrag. Waar sociologie probeert de interactie tussen sociale groepen te verklaren en te begrijpen, stelt men in de ethiek de vraag of het gedrag dat ten grondslag ligt aan deze interactie moreel juist is.

Shell in de Nigerdelta

Shell is al decennia actief in de befaamde Nigerdelta, een gebied in het Afrikaanse Nigeria waar veel oliebronnen zijn. Shell heeft de rechten bedongen om op die plek naar olie te boren, maar stuit op veel verzet van de lokale bevolking. Zij wonen er immers al eeuwen en zien hun natuurlijke omgeving sterk lijden onder de olieboringen. Dit komt de lokale visserij en landbouw niet ten goede. Een en ander wordt nog erger als er olie lekkages ontstaat waardoor op sommige plekken de grond onvruchtbaar is geworden. Een ingewikkelde situatie is ontstaan waarbij Shell zich niet verantwoordelijk lijkt te

voelen voor de olie lekkages en de gevolgen daarvan. De lekkages zijn volgens het bedrijf aantoonbaar veroorzaakt door vandalisme en niet door Shell (Shell, 2013). Tegenstanders beweren juist het tegenovergestelde en stellen dat de olie lekkages veroorzaakt zijn door nalatig handelen van Shell zelf (Amnesty International, 2013).

Een Nederlandse rechter heeft op basis van Nigeriaans recht beslist dat vier lekkages veroorzaakt zijn door sabotage en twee door nalatigheid van Shell (Rechtbank Den Haag, 30 Januari 2013).

Het is interessant om vanuit een sociologische invalshoek te kijken naar de manier waarop Shell met deze situatie probeert om te gaan. Wat opvalt is dat Shell op een erg technocratische manier omging met de situatie (Shah, 2004). Het management van Shell nam vooral beslissingen op basis van te verwachten resultaat en ging dus ook op die manier met de lokale bevolking om. Dat resulteerde in een erg zakelijke manier van handelen, waarbij het management vooral gedreven is die dingen te doen die leiden tot een zo groot mogelijke olieboring. Als daarbij hoort dat geïnvesteerd moet worden in de infrastructuur van de lokale bevolking om hen tevreden te houden, dan is dat een noodzakelijke stap om te zetten. Echter, de lokale bevolking voelde haarfijn aan dat het Shell niet 'oprecht' te doen was om de bevolking te helpen haar infrastructuur te verbeteren, maar dat het een middel was om een ander doel te bereiken: het boren naar olie.

Het handelen van Shell is kenmerkend voor een (West-)Europees bedrijf dat de neiging heeft de samenleving onder te brengen in 'hokjes', en erg gericht is op de functie van die hokjes. Zo zal de Nigeriaanse overheid vallen onder het hokje 'machthebbers' en zal de relatie met de overheid vanuit Shell gericht zijn op de functie 'toestemming tot olieboringen'.

Vanuit een sociologische invalshoek is het interessant om te analyseren wat het effect is van de nogal (West-)Europese benadering van Shell in een Afrikaans land, en wat voor gedrag dit bij de lokale bevolking oproept. Meer dan eens heeft deze bevolking Shell verweten hen niet als mensen te zien,

maar meer als een middel om een doel te bereiken (Schram, 2014). Dat dit een averechts effect heeft gehad blijkt onder meer uit de rechtszaken die hier het gevolg van waren. Waar sociologie zich bezighoudt met het analyseren en verklaren van deze effecten, zal men zich in de ethiek vooral bezighouden met de vraag of de aanpak van de belanghebbenden in deze zaak moreel juist is. Een vraag zou kunnen zijn of het juist is om mensen als middel en niet als een doel te zien.

1.6.5 Ethiek en economische disciplines

In de economische wetenschappen streven we ernaar om te verklaren (en soms ook te voorspellen) hoe de economie werkt.

Waar economische wetenschappen dus proberen de werking van de economie te verklaren en voorspellingen te doen naar de toekomst, stelt ethiek zich de vraag of het goed is dat de economie op een bepaalde manier werkt.

Macro- en micro-economie

De economie wordt meestal verondersteld te zijn de productie, distributie en consumptie van schaarse goederen en diensten (Sloman & Wride, 2009). De schaarste wordt beïnvloedt door de factoren vraag naar en aanbod van een bepaald product of een bepaalde dienst, en bepaalt doorgaans de marktprijs van een product. Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw wordt de wetenschappelijke discipline economie grofweg onderverdeeld in macro- en micro-economie. Macro-economie gaat over de optelsom van al die individuele gedragingen, en bestudeert dus de economie op het niveau van een heel land. Micro-economie bestudeert het economisch gedrag op het niveau van individuele mensen of organisaties.

Op macro-economisch niveau worden meestal algemene economische theorieën en fenomenen besproken. Bekende economische theorieën zijn bijvoorbeeld van Adam Smith, Milton Friedman, Karl Marx, John Stuart Mill, David Ricardo en John Maynard Keynes. Zij hebben gepoogd vanuit verschillende economische benaderingen de (mondiale) werking van de economie te verklaren. Denk daarbij aan onderwerpen als inflatie, de effecten van wisselkoersen, het effect van overheidsbeleid op economische groei, import en export, werkgelegenheid, de beginselen van vrije handelseconomie en globalisering.

DE VOLKSKRANT, 15 JULI 2014

IKEA beticht van sociale dumping

Goedkope Slowaakse chauffeurs verdringen Nederlandse transporteurs van de markt

DOOR: NANDA TROOST

Amsterdam - IKEA omzeilt Nederlandse wetgeving voor transport door de inzet van goedkope Slowaakse chauffeurs. Het

meubelconcern gebruikt hiervoor een Slowaaks uitzendbureau. De vakbond FNV heeft vanwege deze praktijk een klacht ingediend bij de inspectie van het ministerie van Infrastructuur en Milieu.

IKEA, dat zegt naar de wet te handelen, zet de Slowaakse chauffeurs in voor transport

vanuit distributiecentra in België en Nederland. Zo is het bedrijf aanzienlijk goedkoper uit dan met Nederlandse of Belgische chauffeurs. De transportsector loopt vaker tegen dit soort praktijken aan. Volgens Nederlandse werkgevers lopen de transporteurs miljoenen mis omdat ze niet dezelfde trucs willen uithalen als buitenlandse concurrenten. 'We zijn het niet altijd met de vakbonden eens, maar hier trekken we nu gezamenlijk op.'

IKEA laat zijn Nederlandse winkels bevoorraden door een Belgische transporteur. Die besteedt de ritten uit via een Slowaakse dochteronderneming die een Slowaaks uitzendbureau inhuurt dat Slowaakse vrachtwagenchauffeurs levert. Op papier klopt deze manier van uitbesteden. In de praktijk worden regels overtreden.

Oost-Europese chauffeurs wonen weken, zo niet maanden, in hun vrachtwagen. Ze

zouden minimaal één weekend in de veertien dagen buiten hun vrachtwagen moeten overnachten. Ze rijden volgens de Europese wet te veel ritten in Nederland. Bovendien worden ze onderbetaald. Wie in Nederland werkt hoort ten minste het Nederlandse minimumloon te krijgen. Een Slowaakse chauffeur verdient 420 euro bruto per maand, blijkt uit contracten die in het bezit zijn van *de Volkskrant*. Dat loon wordt met onkostenvergoeding opgekrikt tot 1.300 euro netto. Een ervaren Nederlandse chauffeur komt in een vergelijkbare situatie op 3.000 euro netto uit. Juist doordat het wegtransport zo internationaal is, laat deze sector bij uitstek de bijwerkingen van de liberalisering van de interne Europese markt zien. Door het verdwijnen van de binnengrenzen is goedkope arbeid een importproduct geworden.

Het krantenartikel 'IKEA beticht van sociale dumping' is een praktisch uitvloeisel van een wat abstractere discussie waarin economen een standpunt innemen over de gevolgen van marktbescherming. Vanuit verschillende macro-economische theorieën wordt betoogd dat op de lange termijn vrije handel leidt tot meer welvaart (bijvoorbeeld Milton Friedman). Er zijn dan ook veel voorbeelden waarin vrije handel heeft geleid tot meer welvaart. Om die reden hebben verschillende landen zich aangesloten bij samenwerkingsverbanden waarbij wordt afgesproken om handelsbeperekende maatregelen af te schaffen. Denk bijvoorbeeld aan de Europese Unie (EU), de North Atlantic Free Trade Agreement (NAFTA), de African Free Trade Zone (AFTZ) en de Caribbean Community and Common Market (CARICOM). Een van de voorwaarden voor vrije handel is dat landen hun handelsbarrières ten aanzien van import en export wegnemen. Dat betekent dus dat landen hun markten niet mogen beschermen door bijvoorbeeld importtarieven te heffen of eigen productie te subsidiëren. Het reduceren van handelsbarrières gaat alleen niet altijd zonder slag of stoot, of zonder slachtoffers, zoals het krantenartikel laat zien.

Economen zijn het er over het algemeen wel over eens dat vrije marktwerking op de lange termijn leidt tot een grotere totale welvaart. Deze welvaart is alleen niet vanzelfsprekend gelijk verdeeld en kan negatieve effecten hebben op de korte termijn, zoals een stijgende werkloosheid. De vraag is dan ook in hoeverre de verworven (grotere) welvaart gelijkmatiger verdeeld moet worden, en wat voor een rol een overheid hierin kan en mag spelen (het zogenaamde nivelleren). Waar men in de macro-economie vooral zal kijken naar de effecten van nivellering en de gevolgen van de bijwerkingen van vrijemarkteconomie, zal men in de ethiek vooral de vraag stellen wat moreel juist is in het herverdelen van welvaart.

Op micro-economisch niveau worden doorgaans de meer individuele beslissingen ten aanzien van de productie, distributie en consumptie van schaarse goederen en diensten bestudeerd. Deze individuele beslissingen worden genomen door enerzijds bedrijven, die besluiten te produceren en te distribueren omdat ze willen voldoen aan een vraag, en anderzijds door consumenten die consumeren aan de hand van het bestaande aanbod. In de micro-economie is men vooral bezig met de vraag welke effecten het handelen van bedrijven en consumenten heeft op de economie. Ethiek stelt de vraag of dit handelen wel juist is. Zo zou een micro-econoom zichzelf de wetenschappelijke vraag stellen waarom het handelen van Red Bull leidt tot meer vraag naar het product onder jongeren. Een ethicus zou zichzelf de vraag stellen of het juist is dat steeds meer jongeren als gevolg van dat marketingplan energiedrankjes kopen.

Bedrijfseconomie

Daarnaast bestaan er in de praktijk nog toegepaste disciplines die gerelateerd zijn aan het bedrijfsleven, hoewel ze niet direct gedrag of effect bestuderen en daarmee niet onder de traditionele tweedeling macro- of micro-economie vallen. Voor deze disciplines wordt ook wel de overkoepelende term 'bedrijfseconomie' gebruikt. Vaak zijn het disciplines die gekoppeld zijn aan beroepsopleidingen, en ze hebben zodoende een rijke mix aan invalshoeken. Rode draad is dat ze als doel hebben het bedrijfsleven te bestuderen en winstgevender te laten functioneren. Hierin wordt meestal onderscheid gemaakt tussen:

- marketing en sales
- financiering en accountancy
- organisatiewetenschappen (zoals management, HRM en logistiek)

Waar men in bedrijfseconomie doorgaans bezig is met de vraag hoe een bedrijf optimaler en winstgevender kan functioneren, stelt ethiek de vraag of de manier waarop dat gebeurt juist is.

Bedrijfsethiek?

Men wil de overlap tussen economie en ethiek wel eens aanduiden met de term 'bedrijfsethiek', als ware het een soort van toegepaste variant van de wetenschappelijke discipline ethiek. Sommigen gebruiken in een dergelijke context de term Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO). Deze termen zijn door de jaren heen in verschillende contexten te pas en te onpas gebruikt, waardoor een strakke afbakening lastig te maken valt (Griseri & Seppala, 2010). Veelgehoorde kritiek is dat een term als bedrijfsethiek een oxymoron is: een woord met daarin een tegenstelling (Collins, 1994). Een bedrijf heeft nu eenmaal een winsttoegmerk, of moet op zijn minst kostendekkend zijn. Anders kan een bedrijf niet voortbestaan en zal het uiteindelijk failliet gaan. Dat betekent dus automatisch dat financiële overwegingen sterk de boventoon zullen voeren in een ethische afweging, en dat een ethische beslissing bij voorbaat niet (te) negatief mag uitpakken ten aanzien van de waarde 'welvaart/winst'. Dit leidt soms tot 'ruis' of 'vertroebeling' in de ethische besluitvorming, zeker ook omdat de meeste ethische beslissingsmodellen hier nauwelijks rekening mee houden en uitgaan van een afweging waarin meer ruimte is voor andere waarden. Daar komt bij dat veel bedrijven geen natuurlijk persoon zijn, maar een rechtspersoon. Hierin zit een tweede vertroebeling binnen een ethische discussie, omdat een bedrijf veelal een abstract geheel is waarbinnen individuen een beslissing nemen

uit naam van dit abstracte geheel. Deze beslissingen hebben daarmee niet noodzakelijkerwijs de voorkeur van het individu dat deze beslissing uit naam van het bedrijf neemt. Dat, terwijl ethische theorieën doorgaans juist uitgaan van individuele ethische afwegingen.

Energiedrankjes, gezond of toch niet zo?

Energiedrankjes zijn erg populair onder jongeren. De vraag is echter of deze drankjes wel goed zijn voor de gezondheid.

Het Voedingscentrum stelt het volgende:

‘Energiedranken zijn frisdranken met veel calorieën door de aanwezige suikers. Je krijgt er niet meer energie door, maar ze hebben wel een oppeppend effect, door onder andere de cafeïne die erin zit. Energiedranken zijn geen gezonde keus. Het is beter om ze niet of alleen bij uitzondering te drinken. Vanwege de cafeïne krijgen kinderen boven de dertien jaar, zwangere vrouwen en vrouwen die borstvoeding geven het advies niet meer dan één blikje per dag te drinken. Kinderen onder de dertien zouden het helemaal niet moeten nemen. Het is af te raden om energiedrankjes te combineren met alcohol. Verder is het af te raden om energiedrankjes te drinken voor of tijdens het sporten. Energiedrankjes zijn namelijk geen dorstlessers. Je kunt ervan uitdrogen en dat kan gevaarlijk zijn’ (www.voedingscentrum.nl, 2014).

Vanuit ethisch oogpunt ligt het dus voor de hand om de vraag te stellen in hoeverre je als bedrijf die deze drankjes produceert de verantwoordelijkheid hebt om mensen te

waarschuwen voor de negatieve effecten van deze drankjes. Vanuit een economisch perspectief lijkt het echter niet zo’n handig idee om mensen af te raden je eigen product aan te schaffen.

Als we de website van Red Bull – een producent van energiedrank – bekijken, zien we inderdaad toch een wat ander verhaal dan het Voedingscentrum ons vertelt: *‘Bij alle sporten waarvoor je vleugels nodig hebt, kun je Red Bull gebruiken. Red Bull wordt gebruikt door sportieve fanatiekelingen en topatleten over de hele wereld. (...) Een blikje van 250 ml van Red Bull Energy Drink bevat 80 mg cafeïne, ongeveer dezelfde hoeveelheid cafeïne als in een kopje koffie. Met betrekking tot de andere belangrijkste ingrediënten heeft de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid in 2009 geconcludeerd dat deze geen bedreiging voor de gezondheid vormen. (...) De consumptie van Red Bull Energy Drink moet overeenkomen met de reguliere hoeveelheid cafeïne die goed voor een gezonde volwassene is. (...) Er is geen aanwijzing dat Red Bull Energy Drink een specifieke effect (negatief of positief) heeft gerelateerd aan alcoholconsumptie’* (www.redbull.nl, 2014).

Het is logisch dat een bedrijf zoals in het voorbeeld ‘Energiedrankjes, gezond of toch niet zo?’ niet snel negatieve dingen zal zeggen over haar eigen product. Het valt dan ook te verwachten dat de communicatie over het product erop gericht zal zijn consumenten over te halen het product aan te schaffen. Aan de andere kant zal het Voedingscentrum, toch een autoriteit op het gebied van gezonde voeding, niet voor niets waarschuwen voor de negatieve effecten van energiedrankjes. Vanuit een ethisch perspectief zou een belangenafweging plaatsvinden waarin waarschijnlijk de waarden ‘winst/welvaart’ en ‘gezondheid’ de boventoon voeren. Een bedrijf dat nu juist rond moet komen van de productie van dergelijke producten, die ook nog eens razend populair zijn, zal niet snel de waarde ‘gezondheid’ voorop stellen en ‘winst/welvaart’ op een tweede plek. Dat, terwijl de communicatiemedewerker die de website ontworpen heeft, dat misschien zelf wel zou doen.

Wellicht is een redenering de andere kant op meer realistisch: een bedrijf zal andere waarden dan 'winst/welvaart' hoog in het vaandel hebben als dit hand in hand zou gaan met het realiseren van de waarde 'welvaart/winst', zoals je kunt zien in het voorbeeld 'Het marketingsucces van anti-dierproeven'.

Zodoende zouden we kunnen stellen:

Waar ethiek de vraag stelt wat moreel juist is, stelt bedrijfsethiek de vraag hoe men winst kan maken door het juiste te doen.

Je kunt hier echter ook anders over denken. Bedrijfsethiek zou je ook kunnen definiëren als 'de studie van bedrijfsmatig handelen waarin morele kwesties een rol spelen' (Crane & Matten, 2010). In dat geval zou de discipline veel meer een gedragswetenschap zijn, waarbij ethische kwesties in het bedrijfsleven bestudeerd worden. Dat zou ook een interessante invalshoek zijn, maar het is niet de insteek van dit boek. Het doel van dit boek is namelijk om structureel de moraal te analyseren en evalueren van professionals werkzaam in economische beroepen.

Het marketingsucces van anti-dierproeven

In 1976 begon Anita Roddick een cosmeticabedrijf in Londen. Het bijzondere aan dit bedrijf is altijd al geweest dat het een sterk moralistische invalshoek heeft. Zo was The Body Shop een van de eerste cosmeticabedrijven die principieel tegen dierproeven was, en zodoende alleen dieproefvrije cosmeticaproducten op de markt brengt. Daarnaast is het bedrijf actief op het gebied van mensenrechten en milieu, en probeert het door partnerships en campagnes bij te dra-

gen aan verbeteringen op dat vlak. Het motto van The Body Shop is dan ook niet voor niets: *'The business of business should not just be about money, it should be about responsibility. It should be about public good, not private greed'* (www.thebodyshop.com, 2014). Dit spreekt ook de consument aan, wat blijkt uit het feit dat in 2014 meer dan 2.500 winkels in meer dan 60 landen deel uitmaakten van The Body Shop franchiseformule.

Samenvatting

- ▶ Ethiek is de wetenschap die zich bezighoudt met het structureel analyseren en evalueren van de moraal. De moraal is de samenhang tussen normen en waarden.
 - Een waarde is het uiteindelijke doel dat gerealiseerd wordt door het naleven van bepaalde normen.
 - Een norm is de manier waarop men een (of meerdere) waarde(n) wil realiseren.
- ▶ Normen zijn onder te verdelen in:
 - individuele en collectieve normen
 - religieuze en culturele normen
 - geschreven en ongeschreven normen
- ▶ Ter realisering van normen en waarden kunnen deugden en belang een rol spelen:
 - Een deugd is een eigenschap die nodig is om een norm succesvol te kunnen naleven.
 - Belangen zijn de materiële behoeften voor het naleven van een norm.
- ▶ Ethisch handelen kunnen we structureel *analyseren* door de toepassing van een vergelijkende methode: functionalisme.
 - Functionalisme is het vergelijken van verschillende oplossingen van een zelfde probleemstelling op basis van functionele gelijkwaardigheid.
 - Een functionele vergelijking maak je in drie stappen:
 - 1 Bepaal de morele vraagstelling.
 - 2 Breng de verschillende antwoorden (normen) in kaart.
 - 3 Probeer de herkomst van dit antwoord te verklaren door het te herleiden naar een achterliggend doel (waarden).
- ▶ Ethisch handelen kunnen we structureel *evalueren* door een antwoord op een morele vraagstelling te verkiezen boven alle andere antwoorden. Hierin spelen je eigen normen en waarden een belangrijke rol.
- ▶ Ethiek is nauw verwant aan andere wetenschappelijke invalshoeken. Het kan een discussie *verdiepen* wanneer je opvattingen ten aanzien van een vraagstuk binnen een invalshoek houdt. Het kan een discussie *verbreden* wanneer je vanuit verschillende invalshoeken naar een vraagstuk kijkt.
 - Een invalshoek is een benadering ten aanzien van een situatie die hoort bij een bepaalde wetenschappelijke discipline.
 - Een opvatting is een zienswijze binnen een invalshoek.

- ▶ In het recht stellen we de vraag wat legaal is.
- ▶ In de theologie stellen we de vraag wat de inhoud is van religie.
- ▶ In de psychologie streven we ernaar gedrag te begrijpen en te verklaren.
- ▶ In de sociologie streven we ernaar sociale verbanden te begrijpen en te verklaren.
- ▶ In de economische wetenschappen streven we ernaar om te verklaren (en soms ook te voorspellen) hoe de economie werkt. Economische wetenschappen worden onderverdeeld in:
 - macro-economie
 - micro-economie
 - bedrijfseconomie
- ▶ Soms noemt men het kruispunt van economie en ethiek 'bedrijfsethiek'. Hierbij worden ethische kwesties in de context van het bedrijfsleven bestudeerd.

Literatuur

- Amnesty International. (2013). Bad information, oil spill investigations in the Niger Delta. *Amnesty International Publications*.
- Collins, J.W. (1994). Is business ethics an oxymoron? *Business Horizons*, Vol. 37, Issue 5.
- Crane, W., & Matten, D. (2010). *Business ethics* (3rd edition). Oxford: Oxford University Press.
- Griseri, P., & Seppala, N. (2010). *Business ethics and corporate social responsibility*. Hampshire: Cengage Learning.
- Habermas, J. (1992). *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Kluun. (2003). *Komt een vrouw bij de dokter*. Amsterdam: Podium Uitgeverij.
- Schram, E. (2014). 'Vredesonderhandelingen' tussen Shell en dorpsbewoners Nigerdelta. *One World # 5*.
- Shah, R. (2004). What a fine mess! Moving beyond simple puzzle-solving for sustainable development. In: A. Henriques & J. Richardson (Red.), *The Triple Bottom Line, does it all add up? Assessing the Sustainability of Business and CSR* (pp. 89-98). London: Earthscan, UK edition.
- Shell. (2013). *Shell in Nigeria, oil theft, sabotage and spill*. Shell.
- Slooman, J., & Wride, A. (2009). *Economics* (7th edition). Harlow: Pearson Prentice Hall.
- Stiles, J. (2011). Brain development and the nature versus nurture debate. *Progress in Brain Research*, Vol. 189, 3-22.
- VN Comité voor de rechten van het kind. (2014, 25 februari). *Concluding observations on the second periodic report of the Holy See, CRC/C/VAT/CO/2*, para. 56-57.
- Waldt, D. van der., Du Toit, L., & Redelinghuys, R. (2007). Does branded product placement in film enhance realism and product recognition by consumers? *African Journal of Business Management*, May, 19-25.
- Wernaart, B. (2013). Methods. In: *The human right to adequate food, a comparative study*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Media

- FIFA, media release (2014, 24 juni). *Luis Suárez suspended for nine matches and banned for four months from any football-related activity*. Ontleend aan www.FIFA.com.
- Troost, N. (2014, 15 juli). IKEA beticht van sociale dumping, goedkope Slowaakse chauffeurs verdringen Nederlandse transporteurs van de markt. *de Volkskrant*.

Rechtspraak

- Rechtbank Den Haag, 30 januari 2013, JOR 2013/162, JONDR 2013/651.
- Rechtbank Roermond, 21 november 2014, zaaknummer 03/659210-13.

Websites

- <http://energydrink-nl.redbull.com>
- www.shell.com
- www.thebodyshop.com
- www.voedingscentrum.nl